

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
ARHEOLOOGIA OSAKOND

Greete Tukk

NOATUPEKUJULISED RIPATSID HILISRAUAAEGSES EESTIS

Bakalaureusetöö

Juhendajad: Marge Konsa

Tõnno Jonuks

Tartu 2017

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
1. TEOREETILINE TAUST JA UURIMISKÜSIMUSED	7
2.1 LUUST JA SARVEST RIPATSID.....	11
2.1.1 I rühm	11
2.1.2 II rühm.....	14
2.1.3 III rühm	15
2.2 PRONKSIST RIPATSID	16
2.3 KASUTUS- JA KULUMISJÄLJED	17
3. NOATUPPESID JA TEISI PÄRIS ESEMEID KUJUTAVAD RIPATSID NAABERMAADES	18
3.1 LÄTI NOATUPEKUJULISED RIPATSID	18
3.2 SLAAVI NOATUPEKUJULISED RIPATSID	20
3.3 NOATUPEKUJULISED RIPATSID MUJAL EUROOPAS	22
3.4 TEISI MINIATUURSEID ESEMEID KUJUTAVAD RIPATSID.....	22
4. MUINASAEGSED NOATUPED.....	25
4.1 HORISONTAALSELT VÖÖL KANTAVAD NOATUPED	25
4.2 VERTIKAALSELT VÖÖL KANTAVAD NOATUPED	26
4.3 NOATUPPEDE TÄHENDUSEST.....	28
5. NOATUPEKUJULISTE RIPATSITE TÄHENDUSEST	29
5.1 VÄLIMUS	29
5.2 KONTEKST.....	30
5.3 VÕRDLUS NOATUPPEDEGA.....	32
5.4 RIPATSITE SÜMBOOLSEST TÄHENDUSEST	34
KOKKUVÕTE.....	38

KASUTATUD ALLIKAD.....	41
ARHIIVIALLIKAD JA KÄSIKIRJAD.....	41
KIRJANDUS	42
VEEBILEHEKÜLJED.....	46
SUMMARY	47
LISAD	51
LISA 1. TABELID.....	51
LISA 2. EESTI NOATUPEKUJULISED RIPATSID.....	52
LISA 3. NOA- JA TARBESEMEKUJULISED RIPATSID NAABERALADEL ..	55
LISA 4. MUINASAEGSED NOATUPED	59

SISSEJUHATUS

Käesolev bakalaureusetöö uurib hilisrauaaegseid ripatseid, mis imiteerivad välimuselt noatuppeid. Seesuguseid ripatseid on leitud Eesti aladelt kakskümmend. Ripatsite kuju on visuaalselt sarnane, kuid erineb ornament, suurus ja valmistamismaterjal. Ripatseid on leitud seitsmelt eri muistiselt, ülejäänute puhul on tegu juhuleidudega. Kolm ripatsit on leitud kalmetest, kaksteist linnamägedelt ning üks asulakohast.

Miks uurida ripatseid? Inimeste elutegevuse käigus maha jäänud jälgedest on erinevate interdistsiplinaarsete meetodite abil võimalik saada asjakohast infot olmelise elu kohta: millest toituti, mida tööriistadena kasutati jne. Aga kuidas uurida, mida inimesed mõtlesid? Seda on võimalik teha vaadeldes erinevaid sümboolseid esemeid, näiteks ripatseid. Noatupekujulised ripatsid ei ole juhuslikult valminud, vaid tegu on läbi mõeldud esemetega, mida on detailselt voolitud ja kaunistatud. Seetõttu aitab nende sümboolse funktsiooni uurimine mõista hilisrauaaegsete inimeste mõttemaailma. Sümboolsete objektide tõlgendamine on aga subjektiivne ning sõltub väga tugevalt interpreteerijast, mistõttu on minu töö eesmärgiks pakkuda erinevaid võimalusi, miks seesuguseid ripatseid võidi valmistada ja kasutada. Seeläbi on käesoleva bakalaureusetöö eesmärgiks anda panus ripatsite ja teiste sümboolsete esemete laiemasse uurimistõesse ning hilisrauaaegsete eestlaste maailmapildi uurimisse.

Käesoleva töö peamiseks allikaks on esemed ja naaberalade kirjandus. Töö esmaseks eesmärgiks oli koondada kokku kogu ripatseid puudutav andmestik, milleks töötasin läbi kõik TATÜ-d ja AVE-d. Usun, et olen suutnud kokku koondada kogu olemasoleva leiumaterjali. Ripatsileide koondav kataloog (lisa 1, tab 1, 2) asub töö lõpus tabelina. Lisades ning töö põhitekstis leiduvad fotod ning joonised olen teinud ise. Jooniste tegemisel olen põhiallikana kasutanud Vassili Koršuni (2012) avaldatud kataloogis leiduvaid fotosid. Kuna sümboolsete esemete mõistmine on tihtipeale keerulisem kui utilitaarsete esemete, toetun ripatsite tähenduse tõlgendamisel erinevatele teooriatele. Siinse töö teoreetilise allikmaterjali valikul sain inspiratsiooni Kristin Kokkovi (2015) magistritööst, milles Kokkov käsitleb funktsiooni analüüsi

olulisust arheoloogilises tõlgenduses, võttes aluseks Beth Prestoni (2000) kontseptsioonid. Lisaks tugineb teoreetiline raamistik ka Ian Hodderi (1995; 2012), Michael Schifferi (1995) ning Alison Wylie (2002) töödel.

Antud ripatsitüübi valikul uurimisobjektiks lähtusin asjaolust, et noatupekujulisi ripatseid ei ole varem kokkuvõtvalt Eesti aladel uuritud ning sealjuures ei ole pikemalt peatatud ka nende sümboolsel tähendusel. Seni on noatupekujulistest ripatsitest kirjutanud Jüri Selirand, Heidi Luik ja Tõnno Jonuks. Jüri Selirand (1974, 153) kirjutab kümnest noatupekujulisest ripatsist, nimetades *noakujulisi* ripatseid tarbeesemeid jäljendavate miniatuursete ripatsite alaliigiks. Luuesemete uurijana on Heidi Luik (2001; 2004) ülevaatlilikult käsitlenud Kuusalu pajulinnast ja asulatest ning Otepää, Lõhavere ja Soontagana linnamägedelt pärit ripatseid. Luik (2004, 168) toob välja, et esemete puhul on tegu tupes olevat nuga kujutavate ripatsitega ning lohukesi meenutav ornament kujutab tupeneete. Tõnno Jonuks (2009, 286) on seostanud ripatsite tähendust kandja sotsiaalse positsiooniga. Slaavi leide on kõige põhjalikumalt käsitlenud N. G. Nedošivina (1993), kes seostab noatupekujulisi esemeid peamiselt matuste ning naisi ümbritseva maagiaga. B. A. Rõbakov (1971; 1988) ja E. A. Rjabinin (1988; 1997) on uurinud erinevaid Venemaa ripatseid ning üldiste käsitluste käigus kajastanud põgusalt ka noatupekujulisi eksemplare. Erinevatest ripatsitest on kirjutanud ka Vassili Koršun (2011; 2012), kes on otsinud noatupekujuliste ripatsite tähendust folkloorsetest allikatest ning avaldanud erinevatest slaavi ripatsitest ülevaatliku illustreeritud kataloogi.

Teiseks oluliseks teemavaliku suunajaks oli asjaolu, et ripatsid kujutavad just noatuppesid, mitte nuge. Ehkki hilisrauaajal kanti nugasid praktilistel põhjustel noatuppedes, puudub ühtselt arusaadav põhjus, miks nuga sümboliseeriv ripats peaks olema kujutatud koos tupega. Seetõttu uurin käesolevas töös, kas antud ripatsid kujutavad komplekti noast ja noatupest või on ripatsite eesmärgiks sümboliseerida ainult noatuppe. Samuti on minu töö eesmärgiks tuua selgust terminoloogiasse: kui seni on ripatseid nimetatud peamiselt „noakujulisteks” ripatsiteks, siis vaatluse all olevate ripatsite välimus jäljendab selgelt noatuppesid, mistõttu leian, et sobilikumaks ning üheselt mõistetavamaks terminiks on „noatupekujulised” ripatsid. Ka vene

kirjanduses nimetatakse ripatseid noatuppesid kujutavateks ripatsiteks (vene k „*привески в виде ножен*”). Kuna erinevad päris noatuppede osad on jälgitavad ripatsitel, lähtun ka kirjeldustel noatuppede terminoloogiast, võttes aluseks Jüri Seliranna (1970) artikli “Eesti naiste noatuped”. Ehkki Selirand on noatuppede puhul kasutanud nimetust *suupoolne laiend*, siis mina kasutan oma töös ripatsite kirjeldamisel mõistet *kõhupoolne laiend*. Kuna võrdlen kirjeldustes palju ripatsite selja- ja kõhuosa, on antud termin minu töö raames paremini mõistetav. Samuti on *suupoolne laiend* mõistena spetsiifiline Saaremaa-tüüpi noatuppede (vt ptk 4).

Käesolev bakalaureusetöö koosneb viiest peatükist. Esimeses peatükis kirjeldan töö analüüsi aluseks olevat teoreetilist raamistikku. Järgmisena annan ülevaate leiumaterjalist Eesti aladel: levikust, kontekstidest ning välimusest. Töö kolmandas peatükis uurin naaberaladelt leitud ripatsite peamisi levikupiirkondi ja välimust ning põgusalt ka teisi tarbeesemeid kujutavaid ripatseid. Neljas peatükk on pühendatud päris esemetele, mida ripatsid imiteerivad – vaatlen Eestis ja naaberaladel levinud muinasaegseid noatuppesid. Viiendas peatükis analüüsin juba esitatud empiirilist materjali, mille põhjal teen järeldusi ning pakun erinevaid tõlgendusi ripatsite võimaliku tähenduse kohta.

***

Tahaksin tänada kõiki, kes mind töö koostamisel aitasid. Eriti tänulik olen Ruta Veigurele ja Tereza Spongoltsile, kes aitasid mind läti- ja venekeelsete allikmaterjalide tõlkimisel. Samuti soovin tänada Tallinna ülikooli arheoloogia teaduskogu töötajaid, kes olid alati väga vastutulelikud, ning eriti Heidi Luike, kes lisaks praktilisele abile jagas mulle ka olulisi näpunäiteid, mis aitas mind ripatsite komplekteerimisel. Kõige rohkem sooviksin aga tänada oma juhendajaid Tõnno Jonuksit ja Marge Konsat suurepärase kommentaaride ning kannatlikkuse eest.

1. TEOREETILINE TAUST JA UURIMISKÜSIMUSED

Käesoleva bakalaureusetöö raames lähtun tõlgenduste tegemisel eelkõige kahest põhiideest: 1) kõigil esemetel on funktsioon; 2) esemete tõlgendamisel on oluliseks konteksti analüüs ning analoogiate kaasamine.

Kuna kõigil esemetel on funktsioon, siis on üheks võimaluseks esemete tähenduse leidmiseks uurida nende kasutust. Arheoloog Michael Schiffer (1995, 147–148) on jaotanud esemete funktsioonid kolme kategooriasse: tehno-, sotsio- ja ideofunktsiooniks. Lihtsustatult öeldes on *tehnofunktsioonil* utilitaarne tähendus, *sotsiofunktsioon* seostub sotsiaalse kommunikatsiooniga ning *ideofunktsioon* on esemel siis, kui ta sümboliseerib mingit uskumust või abstraktset ideed. Sealjuures on oluline, et üks funktsioon ei välista teist ning ühel esemel võib olla korraga ka mitu funktsiooni. Näiteks noatuppede tehnofunktsioon on noa hoiustamine, et terariista oleks mugav ja ohutu kaasas kanda. Hilisrauaaegsetel pronkspealistisega noatuppudel oli lisaks tehnofunktsioonile ka sotsio- ja ideofunktsioon – antud noatuppesid on peetud prestiižseteks ja kaitsemaagilisteks esemeteks (vt ptk 4). Kuna uuritavad ripatsid imiteerivad noatuppesid, siis vaatlen töö käigus, missugust noatupe funktsiooni võisid ripatsid sümboliseerida.

Beth Preston (2000, 29–30) täiendab Schifferi klassifikatsiooni, jagades esemete funktsioonid omakorda päris- ja süsteemifunktsiooniks. *Pärisfunktsioonina* peab Preston silmas esemetele ajalooliselt kinnistunud funktsiooni ning *süsteemifunktsiooni* all juhuslikke kasutusi, milleks eset võidakse rakendada. Süsteemifunktsiooni muutmiseks piisab, kui asetada ese ühest kontekstist teise, mistõttu on materiaalse kultuuri analüüsi puhul oluline silmas pidada, et ese võib olla säilinud arheoloogilises kontekstis süsteemi-, mitte pärisfunktsiooni rollis. Preston (2000, 35) toob välja, et seetõttu tuleb artefaktide funktsiooni leidmisel arvesse võtta ka esemete välimust (sealhulgas kasutus- ja kulumisjälgede analüüsi), leiukonteksti analüüsi ning võrdlust kaasaegsete paralleelidega. Kuna Eestist leitud ripatsitega seostub vähe leiukontekste, siis pean oluliseks, et leiukonteksti poolest erandlikud ripatsid võivad olla maapõue jäänud hoopiski süsteemi-, mitte pärisfunktsiooni rollis.

Kuna ühel esemel võib olla ka mitu funktsiooni, siis on kuju ja funktsioon ebamääraselt seotud, ent esemete välimus on sellele vaatamata kõige konstantsemalt kättesaadavamaks allikmaterjaliks (Preston 2000, 23). Materjali, kuju, ornamendi ning kasutus- ja kulumisjälgede kriitiline analüüs annab objektiivset informatsiooni esemete võimaliku funktsiooni kohta. Arvan, et siinses uurimustöös käsitlevate ripatsite puhul on välimuse analüüs eriti relevantseks, kuna ripatsid kopeerivad oma kujuga päris esemeid. Seetõttu vaatlen käesoleva töö käigus detailselt noatupekujuliste ripatsite välimust nii Eestis kui ka naaberladel ning töö neljandas peatükis lähemalt hilisrauaaegseid päris noatuppesid.

Esemed ei teki juhuslikult, vaid materiaalne kultuur on konstrueeritud mõttega. Ian Hodder (1995, 10–14) toob välja, et ühiskonnas eksisteerivad ideed ning väärtused mõjutavad seda, kuidas esemeid kasutatakse ja valmistatakse. Esemete tähendus on seotud konkreetse inimgrupiga, kes neid kasutab, ja ühel esemel võib sealjuures olla kahe inimgrupi jaoks erinev tähendus. Seega on oluline kaasata tähenduse analüüsi ka esemega seotud kontekst, millena Hodderi kohaselt tuleb mõista erinevate seoste kogumit, mis võiksid analüüsitava eseme tähendusele relevantseks olla. Sellest tulenevalt tuleb esemeid tõlgendades arvestada lisaks füüsilisele kontekstile, milles asjad on maapõues säilinud, sotsiaalset konteksti ehk ühiskonda, kus neid valmistati ja kasutati (*Ibid* 2012, 22). Kuna eseme tähenduse konstrueerib inimgrupp, kes neid kasutab, vaatlen töö käigus ka seda, kas erinevatel aladel levinud noatupekujulistel ripatsitel võis olla erinev tähendus.

Leiukontekstid on tõlgenduste alustalaks ning antud esemete puhul pean eriti oluliseks hauakontekste. Arheoloogiline hauainventar jagatakse tavaliselt kaheks: isiklikeks esemeteks ning hauapanusteks (Fahlander & Oestigaard 2008, 7). Isiklikeks esemeteks peetakse riiete külge kuulunud esemed (sh ripatseid), mis kuulusid inimesele juba eluajal, ning hauapanusteks esemeid, mis on hauda asetatud kingitusena. Kuna ripatsid võivad olla nii panused kui ka isiklikud esemed, vaatlen analüüsi käigus, kas hauainventari kuulunud ripatseid saab liigitada surnu isiklikeks esemeteks või panusteks. Sealjuures on piir kahe kategooria vahel hägune ning ka näiteks ripatseid

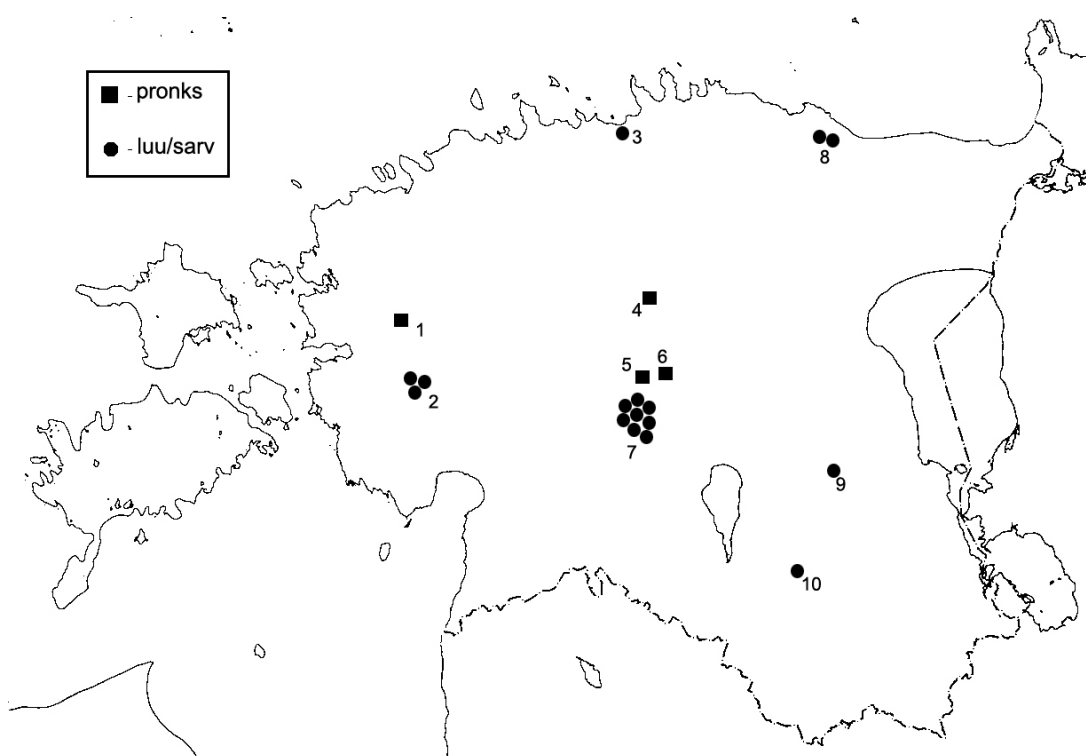

võidi hauda asetada panusena (*Ibid*). Fredrik Fahlander ja Terje Oestigaard (2008) rõhutavad, et matusekontekstide tõlgendamine on keeruline, kuna matus ei esinda tingimata surnut, vaid ühiskonda, kes matuserituaali läbi viis. Seetõttu uurin matusekontekstide põhjal eelkõige, kes ja kuidas noatupekujulisi ripatseid võis kanda, samas hoidudes matuserituaalide tõlgendustesse laskumisest, kuna tegu on iseseisva ning põhjaliku teemaga.

Käesolevas töös kasutan tõlgenduste tegemisel ka analoogilist võrdlust rahvaluule ja etnograafiliste allikatega. Arheoloogias seisneb analoogiline võrdlus esemete vaheliste seoste leidmises eeldusel, et seoste olemasolul omavad need esemed ka muid ühiseid jooni. Alison Wylie (2002, 136) kohaselt on analoogiate kasutamine teatava ettevaatlikkuse ning kriitilisusega arheoloogilises uurimuses oluliseks alustalaks. Teoreetiku sõnul ei ole ainult analoogiate kasutamise teel võimalik jõuda lõpliku tõeni, kuid see on heaks ühenduslüliks esemete füüsiliste omaduste ning tähenduse spekulatsioonide vahel. Analoogiate kasutamise olulisust rõhutavad ka Anders Kaliff ja Terje Oestigaard (2004), kes leiavad, et analoogiate kasutamist arheoloogilises analüüsis tuleks endale teadvustada, sest alateadlikult kasutatakse kogemustel ning emotsioonidel põhinevat analoogiat tõlgenduste tegemisel niikuinii. Seostades ripatsite tähendust folkloorsetes allikates leiduvate teadetega nugadest ja noatuppedest, analüüsin vaadeldavate ripatsite võimalikku ideofunktsiooni.

2. NOATUPEKUJULISED RIPATSID EESTIS: VÄLIMUS JA LEVIK

Noatupekujulisi ripatseid on Eesti aladelt leitud kokku kakskümmend, kaheteistkümnest eri paigast. Kõige rohkem ripatseid – kaheksa luust eksemplari – on leitud Kesk-Eestis asuvalt Lõhavere linnamäelt. Luust või sarvest ripatseid on avastatud ka Soontagana (3) ja Otepää (2) linnustelt, Kuusalu II asulakohalt (1) ning Tartu botaanikaaia kaevandist (1). Ainsad matusekontekstist pärit luust ripatsid on leitud Pada kalmistult (2). Pronksist ripatseid on ühtekokku neli, millest ainult Kullamaa maa-aluselt kalmistult pärit eksemplar on seostatav kindla muistisega. Ülejäänud kolm pronksist ripatsit on leitud juhuleidudena Tarbijalt, Ollepaalt ning Pilistvere-Kurlast.

Joonis 1. Pronksist ja luust ripatsite jaotus ning levik. 1 – Kullamaa, 2 – Soontagana, 3 – Kuusalu, 4 – Tarbija, 5 – Ollepa, 6 – Pilistvere-Kurla, 7 – Lõhavere, 8 – Pada, 9 – Tartu, 10 – Otepää.

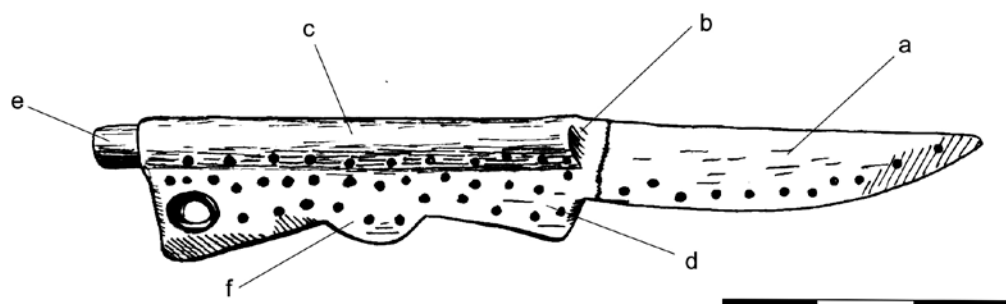
Järgnevalt vaatlen lähemalt Eestist leitud ripatsite esemelisi omadusi ning leiukontekste. Lähtuvalt materjalist käsitlen pronksist ning luust eksemplare eraldi,

kuna luust ripatsid on kaunistuste poolest ühtsed, ent pronksist ripatsite igal eksemplaril on kasutusel erisugune ornament. Välimuselt (ripatsi osadelt) ning proportsioonidelt (teraosa on võrreldes käepidemega proportsionaalselt suur) on luust ja pronksist ripatsid üldiselt sarnased. Käesoleva töö analüüsi toetamiseks jagasin luust ripatsid omakorda kujust ning käepideme osadest lähtuvalt kolme alarühma (vt altpoolt). Jaotus kehtib ainult antud töö raames, kuna eesmärgiks ei olnud luua noatupp-ripatsite kirjeldamiseks universaalselt kehtivat tüpoloogiat, vaid hõlbustada Eestist leitud leiumaterjali analüüsi. Kuna I rühma ripatsid on omavahel välimuselt väga sarnased võrreldes teiste (nii Eesti kui ka naaberalade) leidudega (vt ptk 3), siis on tänu grupeerimisele võimalik saada kogu leiumaterjalist selgem ning ülevaatlikum pilt. Kuna pronksist ripatseid on leitud ainult neli, ei olnud metallist eksemplaride rühmitamine asjakohane, mistõttu vaatlen igat eksemplari eraldi.

2.1 LUUST JA SARVEST RIPATSID

Eesti aladelt leitud luust ja sarvest ripatsid saab jaotada noatuppede käepideme osade ja kuju alusel kolme alarühma. **I rühma** ripatsitel on eristatav käepideme kõhupoolne laiend ja seljaosa paksenemine. Antud rühma kuuluvad Lõhavere, Soontagana ning Pada muististelt pärit leiud. **II rühma** käepidemel on eristatav ainult laiend ning rühm põhineb Otepäält pärit ripatsil. **III rühma** eksemplaridel puudub laiend ning rühma kuuluvad Tartu ja Kuusalu II asulakoha leiud.

2.1.1 I rühm

Joonis 2. Noatupekujulise ripatsi osad Lõhavere eksemplari (AI 3578:1820) näitel. a – tera, b – astang, c – mahuti, d – laiend, e – nupp, f – kaunistav pikendus.

I rühma (jn 2) kuuluvaid ripatseid iseloomustavad järgnevad tunnused: ühepoolne tera (a), tera ja käepideme vaheline astang (b), paks ja ümar käepideme seljaosa ehk nn mahuti (Nedošivina 1993, 40) (c), käepideme kõhuosas paiknev laiend (d) ning suupoolses otsas asuv nupp (e). Lõhaverest pärit ripatsitel esineb laiendiosas ka kaunistavaid pikendusi või väljalõikeid (f). Ripatsite kõhuosa on sile ning ümar ja kinnitusauk asub käepideme laiendil. Esemete kaunistamiseks on kasutatud lohikornamenti, mis paikneb üldjuhul süstemaatiliste ridadena tera ja käepideme kõhupoolsel äärel. Miniatuursete noatuppede suupoolsesse otsa on voolitud nupp, mis tähistab tupest väljaulatuvat nuga. Ühel Lõhavere eksemplaril (jn 3: 6) antud nupp puudub, ent ülejäänud ripatsi osade alusel paigutub ese siiski I rühma. Lohikornament on ripatsi lõikes ühesuurune ning on arvatud, et lohukesed imiteerivad nahktuppedel kasutatavaid pronksneete (Nedošivina 1993, 40). Ripatseid iseloomustab ka ühepoolne kaardus teramik ja suur teraosa.

Lõhavere linnuselt leitud kaheksast I rühma ripatsist (vt lisa 1, tab 1) on lohukestega ornameenteeritud seitse eksemplari. Lisaks lohikornamendi ridadega käepideme ja tera kõhupoolse ääre ilustamisele (nt AI 4133: 377, AI 3578: 1845) on esemeid kaunistatud ka allapoole eenduvate ümarate (AI 3578:1820) või kandiliste (AI 4297:1050) pikendustega. Lohukesi leidub ohtralt lühikese teraosa (see võib olla hävinenud) ja allapoole ulatuva ümara pikendusega ripatsil (jn 3: 6), millel on ka mahutiosa ja selg lohikornamendiga kaunistatud; antud ripatsil puudub suupoolne nupp (AI 4133:1482). Ühe eksemplari küljes ripub lohukudega ornameenteeritud S-kujuline ripats (AI 3578: 1766). Kõige suurem säilinud ripats on 9,7 cm pikk ning kõige väiksem 5,7 cm (vt lisa 1, tab 1). Kaks eksemplari on põlenud ning säilinud katkendlikult (AI 4133: 1768, 1495). Lõhavere linnuse leiumaterjali on dateeritud 12.–13. sajandisse. Ripatsid on leitud linnuse õuekaevandist: 1958. aastal leiti ripatsikatke C-hoonest ning 1956. aastal leiti ripats kaevandi keskel asuvast kivivare piirkonnast koos ristikujulise nõelapea, pronksesemete katkete ja savinõu kildudega (Moora 1958–1959; Moora ja Tõnisson 1956).

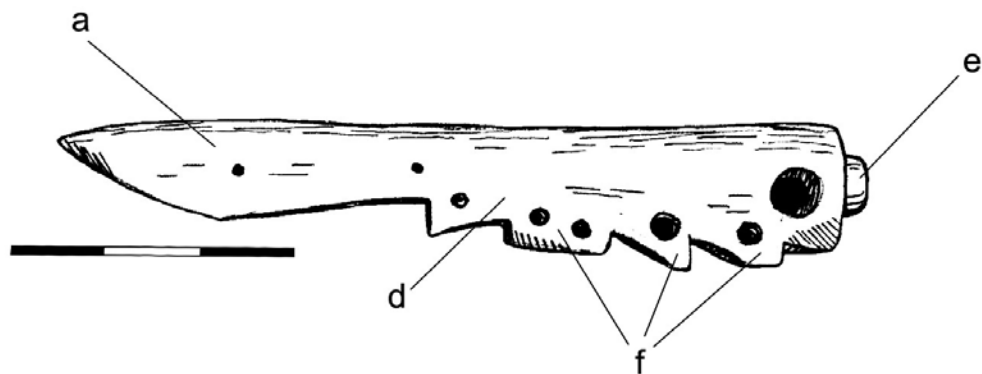
Joonis 3. Luust ja sarvest I rühma ripatseid. 1, 5–9 – Lõhavere (AI 4133: 1768; 4297: 1050; 4133: 1482, 377; 3578: 1845; 4133: 1495); 2, 3 – Soontagana (PäMu 2: 214, AI 1971: 71); 4 – Pada (AI 5366: LXXIX, 9).

Pada kalmistult on leitud kaks eriilmelist ripatsit. Esimene ripats, mis leiti luustiku CXL lähedusest (AM 1036: 15), on 7,9 cm pikk ning eseme tera ja käepideme alumine äär on kaunistatud lohkornamendi reaga (lisa 2, jn 1: 6). Ripatsi teine külg on halvasti säilinud ning ornamendi olemasolu on ebaselge. Antud ripats seostub meessoost luustikuga CXL, kes on määratud vanusegruppi 7–15 aastat (Randoja 2012, 14). Skeleti käte ümber olid käevõrud, kaelas helmed ning pronkskuljused; noatupekujuline ripats, mis leiti koos nelja kihvripatsiga, asus selili maetud luustiku paremast puusast 20 cm kaugusel (Tamla 1989). Matus oli rikkalike panustega ning lisaks juba mainitule leiti luustiku kõhult ka hoburaudsõlg, vaagna allosast hobusekujuline ripats ning haua põhjast värtnakeder (*Ibid*). Teine, luustiku LXXIX lähedusest leitud ripats (AI 5366: LXXIX, 9), on välimuselt lihtne (jn 3: 4). Antud eksemplar on ornamenteerimata, 6,5 cm pikk ning kahjustunud pealispinnaga. Luustik LXXIX kuulub naissoost surnule, kes on samuti määratud vanusegruppi 7–15 aastat (Randoja 2012, 14). Ripats leiti selili maetud luustiku vaagna alt haua põhjast. Lisaks noatupekujulisele ripatsile leiti luustiku juurest ka spiraalne pronkstraat, pronkskett, rullotstega hobusõlg, käevõru, nuga, hammasripats, ühendharulise ristpeanõela pea ja

katkine savinõu (Tamla 1988). Mõlemad Pada matused paistavad silma hauainventari rohkuse poolest.

Soontagana maalinnast on leitud kolm noatupekujulist ripatsit. Ainus terviklikult säilinud ripats on kõigest 2,9 cm pikk ning tegu on kõige väiksema Eesti territooriumilt leitud ripatsiga (PäMu 2: 214). Vaatamata miniatuursele suurusele on esemel olemas kõik I rühmale iseloomulikud osad (nupp, mahuti, laiend, astang) (jn 3: 2). Ühest poolikust eksemplarist (PäMu 2765: 625) on leitud teraosa, mille teramik on kaunistatud lohukeste reaga ning teisest (AI 4133: 1768) on osaliselt säilinud käepide, mis on samuti lohkudega kaunistatud (lisa 2, jn 1: 2, 4). Soontagana maalinn on dateeritud 12.–13. sajandisse.

2.1.2 II rühm

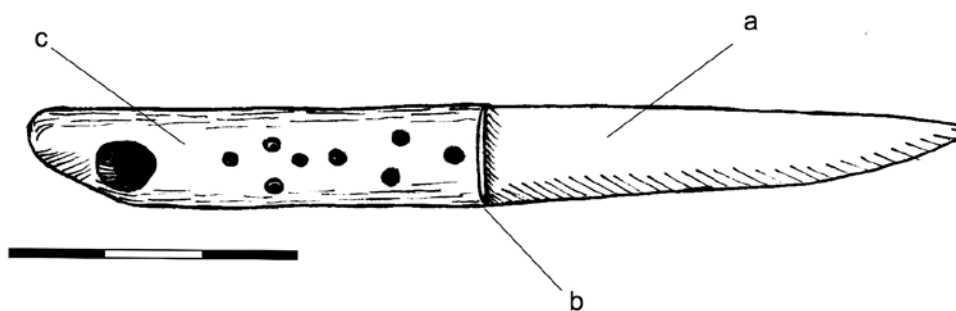

Joonis 4. II rühm, Otepää ripats (AI 4036: I 216). a – tera, d – kõhupoolne laiend, e – nupp, f – pikendused.

II tüübi moodustab üks ripats. Võrreldes I rühma ripatsitega puudub antud eksemplaril astang noa teralt käepidemele ning ripats on kogu ulatuses ühtlase paksusega (jn 4). Ripatsil on küll kõhupoolne laiend (d), kuid selge üleminek mahutiks puudub. Käepideme laiendi kõhuosas on allapoole eenduvad nurgelised pikendused (f), mis on kaunistatud lohukestega. Ripats on välimuselt rohmakam kui I rühma ripatsid: käepideme kõhuosa ja teramik ei ole ümardatud ja sile, vaid kandiline ja nurklik. Sarnaselt ülal vaadeldud ripatsitele on antud eksemplari käepideme tagumisse otsa voolitud nupp (e). **Otepää linnuselt** leitud ripats on 8,5 cm pikk ning ese on kahelt

küljelt erisugune: ühel küljel on seitse lohukest ning teisel üks (lisa 2, jn 2: 1). Erineb ka lohukeste suurus: kaks teraosal paiknevat lohku on u 0,7 mm laiad, pikendustel paiknevad lohud on u 1,1 mm diameetriga, ning kõige suurem, keskmisel pikendusel paiknev lohk, on u 1,8 mm lai. Ornament ei paikne süstemaatiliste ridadena, vaid kahe kaupa teral ja kandilisel pikendusel ning ühekaupa ülejäänud pikendustel. Ripats on valmistatud luust ning lohakalt viimistletud (Maldre 2001). Otepää linnus on dateeritud 12.–13. sajandisse ning paiga arheoloogiline leiumaterjal räägib tihedatest kaubandussuhetest Läti alade ning pihkvalastega (Tõnisson 2008, 306).

2.1.3 III rühm

Joonis 5. III rühma ripats Tartu ripatsi näitel (TM A 2042: A 404). a – tera, b – astang, c – mahuti.

III rühma kuuluvaid ripatseid on leitud kaks eksemplari. Rühmale on iseloomulikuks: 1) kõhuosa laiendi puudumine; 2) suupoolse nupu puudumine; 3) augu paiknemine mahutiosas (vrd jn 2 ja jn 5). Tartu eksemplari tera on kahepoolne ning võrreldes eelmiste rühmadega on ripats ühtlaselt lai, meenutades kujult pigem nuga kui noatuppe. Sarnaselt I rühmale on III rühma ripatsid ümarate servadega ning kaunistatud lohukornamendiga.

III rühma ripatsitest on ainsana terviklikuna säilinud **Tartust** leitud eksemplar (TM A 2042: A 404). Ripatsi käepide on kaunistatud lohukestega, mis moodustavad rea asemel mustri. Tegu on kõige pikema säilinud luust eksemplariga – eseme pikkus on 10,2 cm. Tartu botaanikaaiast pärit ripats leiti väljavisatud mullast juhuleiuna (Luik 2001, 13). **Kuusalu asulast** on leitud üks (AI 5099: 34) mustaks põlenud ning osaliselt säilinud noaripatsi käepide. Eksemplar paigutub III rühma, kuna säilinud

katkel paikneb ripatsiauk käepideme keskosas, puudub laiend ning suupoolne nupp (lisa 2, jn 2: 3). Esemekäepide on kaunistatud ridadena paiknevate lohukestega, terapoolne osa murdunud ning pind murenenud. Ripats on pärit hilisrauaaegsest Kuusalu II asulakohast, mis asub Kuusala linnusest umbes 200 m kaugusel.

2.2 PRONKSIST RIPATSID

Eesti aladelt leitud neli pronksist ripatsit on kaunistatud erineva ornamendiga ning sealjuures ei leitud luust ripatsitele omast lohukornamenti ühelgi eksemplaril. Esemetele on iseloomulikuks I rühma luust ripatsite kuju: käepidemeosal on eristatav seljapoolne ümar mahuti, kõhupoolne laiend ja suupoolses otsas paiknev nupp. Neljast ripatsist üks on pärit muistiselt ning kolme puhul on tegu juhuleidudega (lisa 1, tab 2).

Joonis 6. 1 – Ollepa (AI 4274I), 2 – Tarbija (AI 7213), 3 – Kullamaa (AI 3913: 2), 4 – Pilistvere-Kurla (AI 3537).

Ollepalt leitud eksemplar (jn 6: 1) on sihvaka kujuga ning 7,6 cm pikk. Antud

eksemplaril leidub ornamendi ainult miniatuurse noatupe teraosas, kus asetsevad kaks silmakest, mis on topelt-ringiga ümbritsetud. Teramik ja käepideme kõhuosa on kahjustada saanud ning laiendil asuv kinnitusauk on katki. Ripats on sihvaka kuju ja tagasihoidliku teraosa suurusega.

Pilistvere-Kurlalst pärit ripats (jn 6: 4) on 10,2 cm pikk ning eseme kõhupoolne laiendiosa on kaunistatud ažuurse siksak mustrit meenutava ornamendiga. Laiendi terapoolne ots eendub teraga samas suunas.

Tarbijalt pärit ripats (jn 6: 2) on 7,9 cm pikk ning pronksist eksemplaridest kõige rikkalikumalt ornamenteeritud. Käepideme laiendi otsi kaunistavad kolme kaupa paiknevad pisikesed allapoole eenduvad pikendused. Ripatsi teraosa selg on

kaunistatud üksteise kõrval asetsevate kolmnurkade reaga. Käepideme mahutiosa ning kõhupoolne laiend on kaunistatud vagude ja joontega. Ripatsi teraosa on käepidemega võrreldes proportsionaalselt suur.

Kullamaalt leitud pronksist ripats (jn 6: 3) on 8,4 cm pikk ning välimuselt tagasihoidlik ja ornameenteerimata. Ese on leitud kuueteistkümnest skeletist koosnevalt maa-aluselt kalmistult, mille leiud (peamiselt mõõgad, naelad ja noad) on dateeritud 12.–13. sajandisse (Mandel 2003, 114). Luustikud asusid selili asendis, peadega lääne poole ja hauapanuseid oli vähe – tegu on ilmselt ristiusu algusaega kuuluva matusekohaga (Vassar 1941). Panuste enamiku moodustasid rauast noad, mida leiti kokku kuue skeleti juurest. Noatupekujuline ripats (AI 3913:2) leiti I luustiku juurest, mis asus paremal küljel ning mille kereosa oli hävinenud (Vassar 1941). Luustiku ülaosa (luustik säilinud puusadest varvasteni) juurest leiti raudnuga, mille all asus noatupp-ripats ja nahka või riidet meenutav must mass (*Ibid*).

2.3 KASUTUS- JA KULUMISJÄLJED

Käesoleva bakalaureusetöö raames uurisin mikroskoobiga erinevaid ripatsitel leiduvaid jälgi. Kokku oli vaatluse all viis luust ning kolm pronksist eksemplari (AI 4133: 377, 1482; 4036: I 216; 3578: 1766; 4297: 1050; 7213; 3537; 4274). Mikroskoobiga oli võimalik vaadelda luuesemetel leiduvaid töötlusjälgi. Näiteks leidis Lõhaverest pärit luust ripatsitel (lisa 2, jn 4: 2) viili kasutamise jälgi (Luik 2004, 176). Luuesemete lihvimisel kasutati erinevaid tehnikaid, mida on võimalik vaadelda esemete pinnalt (lisa 2, jn 4: 1, 4, 6). Ornamendina kasutatud lohukesed on koonusekujulised ning neid võidi noa abil uuristada või ka puurida (lisa 2, jn 4: 1, 5). Eesmärgiks oli otsida esemetelt värvi jälgi ning teraosadelt võimalikke märke utilitaarsest kasutusest, mida tuvastada ei õnnestunud. Ripatsite kinnitusaukude puhul täheldasin, et mitmetel eksemplaridel oli auk ühelt poolt (suupoolsest osast) kulunud, mis näitab, et esemeid on kantud rippuvana riiete küljes (lisa 2, jn 4: 3). Ehkki naaberaladel on ripatseid leitud tihti haudadest, siis Lõhavere leiud demonstreerivad, et noatupekujulisi ripatseid kandsid inimesed ka oma eluajal.

3. NOATUPPESID JA TEISI PÄRIS ESEMEID KUJUTAVAD RIPATSID NAABERMAADES

Noatupekujulisi ripatseid on leitud lisaks Eestile ka Lätist, Lääne-Venemaalt ning idapoolsetelt Ukraina ja Valgevene aladelt. Kui Eestist on leitud palju sarnase välimusega noatupekujulisi ripatseid, siis naaberalade leiumaterjal on tunduvalt eriilmelisem. Kõige mitmekülgsem on slaavi leiumaterjal, milles esineb kolme erisugust tüüpi noatupp-ripatseid. Üksikuid ripatseid on leitud ka Rootsist ja Soomest. Ajaline raamistik on piirkonniti erinev, ent ühtekokku hõlmab ripatsite levik perioodi 10.–13. sajand. Kuna noatuped ei ole ainsad esemed, millest on miniatuurseid koopiaid valmistatud, annan põgusa ülevaate ka laiemast päris esemeid kujutavate ripatsite fenomenist.

3.1 LÄTI NOATUPEKUJULISED RIPATSID

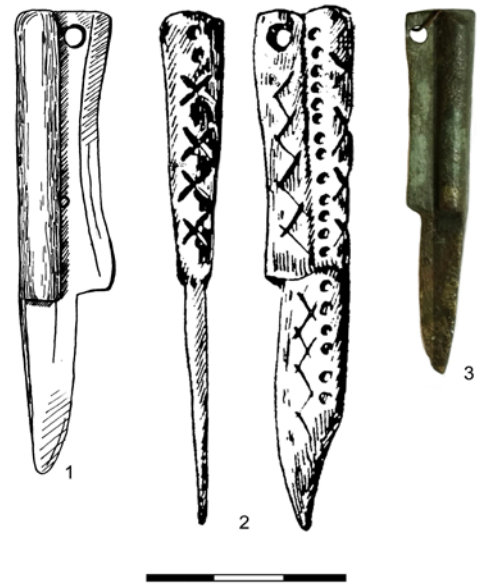
Läti aladelt on nii luust kui pronksist valmistatud noatupekujulisi ripatseid leitud peamiselt Riia lahe äärsetelt liivlaste aladelt. Kujult sarnanevad esemed üldiselt Eesti leiumaterjalile (mahuti, astangu ning laiendi olemasolu), ent tihti puudub miniatuursetel tuppudel suupoolne nupp (v.a nt Ikšķile ripats; vt lisa 3, jn 5).

Ripatseid on leitud peamiselt linnustelt (sh Asotskoest, Mārtiņsalast, Jersikast ja Mežītelt) ning matustest (Ikšķile, Rauši, Krimulda, Lauksola). Mārtiņsalast on pärit kaks identse välimusega luust ripatsit, mille mõlema laiendi suupoolses otsas on nelinurkne pikendus ning ripatseid kaunistavad lohkonamendi read (Mugurēvičs 2008, tab 10: 23; tab 27: 62). Asotskoe linnusest leitud luust eksemplari on ohtralt kaunistatud: ripatsi kõhupoolsel laiendil on suured ristid, käepideme mahutil ja seljapoolsel teraosal lohukeste read, ning ka miniatuurse tupe seljal on ristid ja lohukesed (jn 7: 2). Mežīte linnuselt leitud pronksist noatupekujulise ripatsi kaunistamiseks on kasutatud rauaajale iseloomulikku silmakeste motiivi (lisa 3, jn 5: 4). Leitud on ka pronksist ripats, mille teraosa kaunistavad ristuvad jooned (Koršun 2012, 45; lisa 3, jn 5: 3). Eesti I rühmaga sarnaneb Jaunpiebalgast leitud kolme lohuga kaunistatud luust ripats, mille teraosa on käepidemega võrreldes proportsionaalselt suur (lisa 3, jn 5: 6).

Salapils Lauksola kääbastest on leitud kolm ripatsit, mis on kõik pärit laste haudadest. Joonega ornamenteeritud pronksripats (jn 7: 1) leiti tüdruku hauast nr 31; ese oli kinnitatud rinnakee külge koos linnu- ja hobusekujulise ripatsi ning kuljusega (Zariņa 2006, 34). Teine, lihtsa ilmega pronksist noatupekujuline ripats, leiti lapsehauast nr 490; ese asetses skeleti rinnaosas ning kaasleidudena oli hauas klaasist ja merevaigust helmeid, kuus pronksist spiraalsõrmust ning linnu-, hobuse-, kirve- ja lusikakujuline ripats (*Ibid*, 132). Kolmas Lauksola kalmistu ripats on tehtud luust, kaunistatud silmakestega ning ese leiti hauda nr 503 maetud tüdruku skeleti

rinnaosast koos pronksist kuljuse, linnu- ja trapetsikujulise ripatsi ning väikese raudnoaga (*Ibid*, 135). Antud ripats on ebastandardse kujuga: eksemplaril on küll alumine laiend, ent käepide on kogu ulatuses ühepaksune ning puudub seljapoolne mahutiosa ning kinnitusauk (lisa 3, jn 5: 8). Ripatseid on leitud ka Rauši ja Ikšķile (lisa 3, jn 5: 1) kääbaskalmistutest (Mugurēvičs 2008). Krimuldast, Priedese kääpast leiti naisehauast (nr 14) lihtsa välimusega ornamenteerimata pronksist ripats, mis asus rinnakee küljes koos kõrvalusika ja linnukujulise ripatsiga (Tõnisson 1966, 85). Haud eristus teistest rikkalike panuste poolest: hauainventaris leidis rohkelt ehteid (käevõrud, sõrmused) ja kirves, mis on naisematuste puhul ebatavaliseks panuseks (*Ibid*). Sarnase välimusega ornamenteerimata pronksist ripats on leitud ka Cēsisest juhuleiuna (jn 7: 3).

Läti aladel on noatupekujulisi ripatseid kantud rinnakeede küljes koos zoomorfsete või miniatuursete majapidamisest pärit esemeid kujutavate ripatsitega ning leiumaterjal dateeritakse valdavalt 12.–13. sajandisse (Mugurēvičs 2008, 138). Ehkki kujult on Eesti ja Läti arheoloogilises leiumaterjalis esinevad ripatsid sarnased, siis eristuvad

Joonis 7. Noatupekujulisi ripatseid Lätist. 1 – Salapils Lauksola, 2 – Asotskoe linnus, 3 – Cēsisē juhuleid. (Joonis 2: Šnore 1961).

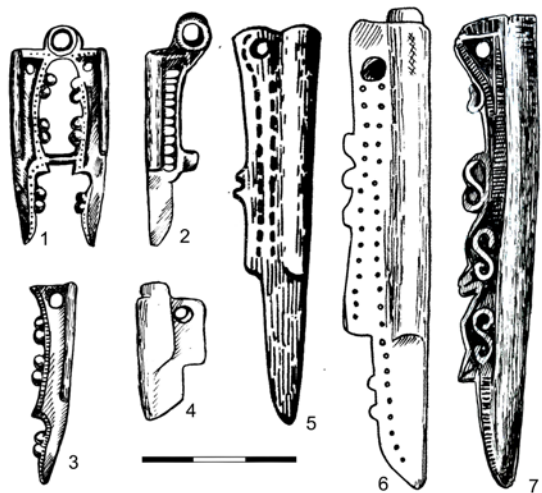
lõunapoolsed leiud Eesti omadest mitmekülgsema ornamendi ning suupoolse nupu puudumise poolest.

3.2 SLAAVI NOATUPEKUJULISED RIPATSID

Slaavi alade leiumaterjalis eristub kolme tüüpi ripatseid: 1) „tavapärased” noatuppesid kujutavad ripatsid; 2) seest tühjad noatupekujulised ripatsid; 3) nn *topelt-noatuped*. Esemed on levinud peamiselt Kagu- ja Loode-Venemaa aladel, kuid ripatseid leidub ka Ukraina ning Valgevene lääneosa arheoloogilises leiumaterjalis (lisa 3, jn 11).

Tavapäraseid ripatseid on valmistatud nii luust kui metallist. Luust esemeid on leitud peamiselt Venemaa loodeosast ning neid on kaunistatud lohkude, siksakkide ja joontega (lisa 3, jn 6: 3–5). Näiteks Streženost leitud ripatsi (jn 8: 5) laiend on ornamenteeritud horisontaalselt üksteise kõrval asetsevate joonekeste ridadega. Ripatseid on kaunistatud ka kõhuosas asuvate pikendustega (jn 8: 6). Esemete kuju on üldjoontes sarnane Eesti leiumaterjaliga, kuid iseloomuliku joonena on ripatsite teraosa proportsioonidelt väiksem ja kujult sirgem ning tihtipeale puudub suupoolne nupp. Luust eksemplarid on keskmiselt 6–8 cm pikad (Nedošivina 1993, 40). Rohkem on ripatseid valmistatud metallist, kusjuures kasutatud on nii pronksi kui ka vasesulamit (Koršun 2012). Vene aladele on iseloomulikuks väiksemõõtmelised (kuni 4–5 cm) pronksist ripatsid, millel on kasutatud erinevaid kaunistusi (Koršun 2012, 67). Näiteks on Gavrilovo-Posadskii rajoonist leitud ripatsi laiendit kaunistatud mustri ja nelinurkse pikendusega (jn 8: 2) ning Potšepskii rajoonist pärit eseme kõhuosa pisikeste kühmudega (lisa 3, jn 7: 6). Topelt-noatuppede (vt altpoolt) ornamendiga sarnanevad Gavrilovo-Posadskii ripatsid, mille kõhupoolses osas paiknevad ümarad kaunistavad nupud (jn 8: 3). Tihti ei asu ripatsite kinnitusauk laiendil, vaid on eseme küljes silmusena (vt lisa 3, jn 7: 3, 6). Esineb ka lihtsaid ning kaunistamata eksemplare: näiteks Kasimovast on pärit kaks väikest (2,9 cm) jässaka välimusega kaunistamata ripatsit (jn 8: 4).

Eraldi tüübi moodustavad **seest õõnsad miniatuursed noatuped**. On arvatud, et sellistes ripatsites võidi hoiustada nõelasisid (Rjabinin 1997, 144). Esemel on kujult seni vaadeldud ripatsitest veidi erinevad: kui tavapärasel ripatsitel eraldab mahutit ja teraosa astang, siis nõelakodadel on mahuti ja teraosa ühendatud ning kogu ulatuses seest tühi (jn 8: 7). Tavaliselt asuvad selliste ripatsite kaunistused laiendil, iseloomulikuks on ažuursed motiivid (lisa 3, jn 8: 2). Mõnedel eksemplaridel

Joonis 8. Erinevat liiki noatuppesid slaavi aladelt. 1 – topelt ripats; 2, 3, 4 – pronksist ripats; 5, 6 – luust ripats, 7 – seest tühi ripats. (Joonis: 3 – Nedošivina 1993.)

kaunistavad ažuursed motiivid ka seljaosa (Koršun 2012, 48). Nõelakodasid valmistati peamiselt metallist ning leidub ka väärismetallist eksemplare (*Ibid.*).

Kolmandaks on slaavi aladelt leitud **topelt-noatuppesid** kujutavaid ripatseid ehk nn *kiskjalõuakujulisi ripatseid* (vene k “*челюсти хищника*”) (Rõbakov 1988, 547). Välisilmelt kujutab ese kahte noatupekujulist ripatsit, mis asetsevad teineteise suhtes peegelpildis ning on laiendi suupoolsest tipust ja keskelt kokku ühendatud (jn 8: 1). Rõbakov (1988, 547) seletab, et tegu on kiskja ristuvaid lõugasid kujutava ripatsiga: miniatuursete noatuppede kõhuosasid kaunistavad ümarad nupud sümboliseerivad hambaid ning keskosa ühenduskoht kiskja tilkuvat ila. Kui aga vaadelda mõlemat nn *lõuga* eraldi, ilmneb, et tegu on siiski kahe peegelpildis noatupekujulise ripatsiga. Sarnasele järeldusele on jõudnud ka Nedošivina (1993, 42). Leidub ka teist tüüpi topelt-ripatseid, mis on lihtsakoelisema välimusega ning kujutavad kahte miniatuurset noatuppe, mis jagavad ühist kõhupoolset laiendit (lisa 3, jn 7: 2). Sellised ripatsid on 3–5 cm pikad ning ornameenteerimata või tagasihoidlikult kaunistatud (Koršun 2012, 69).

Võrreldes vaadeldud esemeid Eesti ripatsitega, ilmneb Slaavi leiumaterjali puhul mitmeid erinevusi: 1) metallist ripatsid on mõõtnetelt väiksemad; 2) esineb kolme erinevat tüüpi ripatseid; 3) materjalikasutus ning kaunistuselemendid on rikkalikumad; 4) ripatsiauk ei asu alati laiendil; 5) sagedasti puudub suupoolne nupp. Sarnaselt liivlastele kandsid ka slaavlased noatupekujulisi ripatseid keekandjate küljes koos teiste ripatsitega (Rõbakov 1988, 540). Seevastu seest tühjasid noatupekujulisi ripatseid on haudadest leitud puusa piirkonnast ning on arvatud, et neid võidi kanda vöö (Golubeva 1978, 200). Esemeid on leitud tihti kääbastest, peamiselt naiste ja laste skelettide juurest ning dateeritud 11.–13. sajandisse (*Ibid* 1997, 156). Vene autorid (Rjabinin 1988 jt) on arvanud, et nii nõelakodade kui ka noatupekujuliste ripatsite algupära seostub soome-ugri rahvastega, peamiselt eestlaste ning liivlastega.

3.3 NOATUPEKUJULISED RIPATSID MUJAL EUROOPAS

Teistelt Euroopa aladelt on leitud üksikuid noatuppesid kujutavate ripatsite eksemplare. Kõige põhjapoolsemad leiud on pärit Lapimaalt, Rootsi põhjaosas asuvast Gällivere külast, kust on leitud kaks noatupekujulist ripatsit (SHM 15721: II: 47, 39). Viikingiaega dateeritud pronksripatsid on välimuselt lihtsad ja ornameenteerimata. Kujult on esemed sarnased vaadeldud leiumaterjaliga: kinnitusauk asub laiendil ning tera ja käepidet eraldab astang. Ripatsitel puudub suupoolne nupp. Väiksem ripats on 6,1 cm ning pikem 7,6 cm pikk (lisa 3, jn 9: 2, 3).

Üks eksemplar on leitud ka Soomest, Hämeenlahtist. Tegu on pronksist noatupekujulise seest tühja ripatsiga. Leitud ese on 8,7 cm pikk ning eseme kõhupoolne laiend on kaunistatud dekoratiivse vaoga (Kotškurkina 2011, jn 22a: 5).

3.4 TEISI MINIATUURSEID ESEMEID KUJUTAVAD RIPATSID

Teisi päris esemeid kujutavad ripatsid oli levinud peamiselt Skandinaavias ja Venemaal. Antud esemed kujutavad nii relvi, tööriistu kui ka tarbeesemeid. Skandinaavia ja slaavi mõjutustega ripatseid leidub ka Eesti ja Läti arheoloogilises materjalis.

Eestist on päris esemeid kujutavaid ripatseid teada vähe. Peamiselt on leitud kolmnurkse põhiplaaniga miniatuurseid kirveid, mis sarnanevad slaavi leiumaterjaliga, ning labida- ja kammikujulisi ripatseid, mis olid levinud ka Daugava liivlaste aladel ning Loode-Venemaal (Luik 1999; Luik & Tamla 2006, 16). Seoses etnograafilistes allikates talletunud teadetega sõelade maagilisusest on Heiki Valk (2004, 249) sidunud päris-esemetest ripatsite fenomeniga ka võreripatseid. Ripatseid valmistati nii luust kui pronksist. **Läti** aladelt on leitud nii miniatuurseid kannaga kirveid kujutavaid kui ka võtme-, tassi- ning lusikakujulisi ripatseid. Liivlased valmistasid ripatseid ka merevaigust. Kirvekujulised ripatsid sarnanevad Skandinaaviast leitud eksemplaridega, teisi tarbeesemeid kujutavad ripatsid aga slaavi leiumaterjaliga. Miniatuurseid esemeid kujutavaid ripatseid kanti rinnakeede küljes ning tavaliselt leitakse neid naiste haudadest. Erinevate ripatsite näol võis tegu olla kaitsemaagiliste amulettidega (Spirģis 2008). Ēvalds Mugurēvičs (2008, 44) kirjutab, et majapidamisest tuttavaid esemeid kujutavad ripatsid olid ka sotsiaalset heaolu manifesteerivateks staatussümboliteks.

Venemaa kirjanduses nimetatakse tarbeesemeid ja terariistu kujutavaid ripatseid *paganlikeks ripatsiteks* (vene k “языческие привески”). Seesugused ripatsid levisid 10.–13. sajandil ning esemed kujutavad (lisaks ülal vaadeldud ripatsitele) ka kausse, sirpe, mõõku ja kilpe. Liivi ja slaavi ripatsid on sarnased, mis räägib alade vahelisest tihedast suhtlusest (Rjabinin 1988, 55). Üldiselt on ripatsid kohalikku päritolu, ent esineb ka naaberalade mõjusid – näiteks miniatuursed kilbid, mõõgad ja kannaga kirved sarnanevad Skandinaavia leiumaterjaliga (Koršun 2012). Ripatseid kanti erinevate kombinatsioonidena keekandjate küljes (lisa 3, jn 10: 2, 3) ning esemeid peetakse naiste piduliku rõivastuse osaks (Rõbakov 1988, 540). Rõbakov (*Ibid*) leiab, et iga keekandja küljes rippunud ripats võis sümboliseerida sõna või tähendust, mis kokku moodustas nn “*paganliku fraasi*”, millel oli kandja suhtes kaitsemaagiline funktsioon. Ripatseid seostatakse õnne ja heaoluga ning ehkki esemeid ühendab asjaolu, et kujutatakse miniatuurseid pärisesemeid, siis arvatavasti on nende sümboolne tähendus siiski individuaalne (Rjabinin 1988).

Päris esemeid kujutavaid ripatseid on **Skandinaavia** aladel dateeritud peamiselt viikingiaega. Leiumaterjal on mitmekülgne: leidub nii relvi (kirved, mõõgad, odad ning kilbid), tööriistu (vikatid, sirbid ja tulerauad) kui ka teisi esemeid (toolid, lusikad, sõelad, kausid) kujutavaid ripatseid. Peamiseks materjaliks oli pronks, kuid esemeid valmistati tihti ka rauast ja väärismetallist. Bo Jensen (2010; 52) rõhutab, et tulenevalt laiast piirkondlikust ja ajalisest levikust ei ole relvi ja tarbeesemed kujutavate ripatsite puhul tegu unifitseeritud fenomeniga. Sellest tulenevalt tõlgendatakse erinevat tüüpi ripatseid individuaalselt: sirbikujulisi ripatseid seostatakse näiteks põllumajanduse ja viljakusega ning tuleraukujulisi amulette peetakse prestiižeteks esemeteks (*Ibid*, 58). Terariistakujulistest ripatsitest on kõige levinumateks miniatuursed kirved, mida valmistati peamiselt rauast ja pronksist, ning mille leiupiirkond ulatub Irimaast Venemaa aladeni (*Ibid*, 44). Erinevaid amulette seostatakse tihti kaitsemaagilise tähendusega – arvatakse, et esemed võisid kaitsta kandjat nähtamatute demonite eest (Zeiten 1997, 18). Peamiselt leitakse talismane naiste haudadest, kuid esemeid esineb ka meeste haudades (*Ibid*, 15).

4. MUINASAEGSED NOATUPED

Kuna käesolevas töös uuritavad ripatsid kujutavad päris esemeid, vaatlen järgnevalt lähemalt muinasaegseid noatuppe. Kandmisviisist lähtuvalt käsitlen eraldi *horisontaalselt* ning *vertikaalselt* kantavaid noatuppe. Horisontaalselt kanti vööle pronksplekiga pealistatud tuppelid ning vertikaalselt peamiselt nahast noatuppe. Kuna ainult orgaanikast valmistatud noatuped säilivad halvasti, käsitlen nahast noatuppedena esemeid, mis on põhiosas valmistatud nahast, kuid millel esineb pronksist või muust metallist elemente (nt needid, pronksklambrid). Kuna noatuppekujulised ripatsid levisid ka naaberriikides, käsitlen põgusalt ka Läti ja Venemaa muinasaegseid noatuppe.

4.1 HORISONTAALSELT VÖÖLE KANTAVAD NOATUPED

Horisontaalselt kanti vööle orgaanikast valmistatud ning üleni pronksplekiga pealistatud noatuppe, mis Eesti aladel jagunevad *ühtlaselt laiadeks* ning *suupoolse laiendiga* noatuppedeks (Selirand 1970, 172). Ühtlaselt laiad tuppelid olid iseloomulikuks Eesti mandriosale ja Soomele ning laiendiga noatuped Saaremaale ja Läti aladele.

Ühtlaselt laiud noatupped iseloomustab sirge figuur kogu tupe ulatuses: puuduvad kõhupoolne laiend ja mahuti. Noatuppedel on kasutatud ohtralt ornamentmotive (lisa 4, jn 12: 2) ning seljapoolses osas võib esineda kaunistusena ka pronksist kuljuseid (lisa 4, jn 12: 1). Esemeid kanti vööle tupe kõhuosas olevate aasade abil ning Soomes on antud noatupped kinnitatud ka rinnakeede külge (Lehtsalu-Hilander 1984, 46). Selliseid noatuppe on leitud Eesti mandriosast, Loode-Venemaalt vadjalaste aladelt ja Edela-Soomest (Hvoštšinskaja 2004). Ühtlaselt laiad pronkspealistisega noatuped ilmusid hauainventari hulka viikingiajal ning kadusid 13. sajandil (Tauri 2012, 173).

Suupoolse laiendiga noatupped iseloomustab trapetsikujuline laiend käepideme kõhuosas. Antud tüüp on iseloomulikuks Saaremaale, ent mõned eksemplarid on teada

ka Mandri-Eestist, näiteks Haimrest (lisa 4, jn 13: 1). Sellised noatuped on algselt pärit liivlastelt, kuid siinsetel aladel omandasid nad kohaliku erikuju (Selirand 1970, 174). Lõunanaabrite pronkspealistisega noatuped on üldjoontes sarnased Eesti alade Saaremaa-tüüpi noatuppedele, ent nad on väiksemad ning kitsama küljelaiendiga (Kustin 1962, 170; lisa 4, jn 13: 2). Noatuppesid kanti põiki vööli laiendi kõhuosas olevate kinnituste abil ning Lätis kanti antud esemeid ka rippuvana massiivsete rinnakeede küljes (Spirgis 2008, 192).

4.2 VERTIKAALSELT VÖÖLI KANTAVAD NOATUPED

Eesti ja Läti vertikaalselt kantavad noatuped saab jagada kaheks: 1) tavauuruses vööli kantavad noatuped; 2) väiksemõõtmelised rinnakeede küljes kantavad noatuped.

Vertikaalselt vööli rippuvana kanti nahast ja muust orgaanikast (kasetoht, puukoor) valmistatud igapäevaseid noatuppesid (Kustin 1962, 55). Kuna orgaanilisest materjalist valmistatud esemed säilivad halvasti, siis on võimalik uurida esijoones neid noatuppesid, mille valmistamiseks või kaunistamiseks on kasutatud pronksist elemente. Andres Tvauri (2012, 172) oletab, et kuna noad olid laialt levinud igapäevaesemed, ent noatuppesid on leitud niivõrd vähe, siis enamus noatuppudel ilmselt pronksist elemente ei leidunud. Esineb nii kõhupoolse laiendiga kui ka ilma laiendita noatuppesid.

Kõhupoolse laiendita noatuppesid on leitud Siksäläst (hauad nr 22 ja 59) ja Tallinna lahe põhjast välja tulnud väikekaupmehe reisikastist. Osaliselt säilinud Siksälä noatuped on kõhuosast kokku õmmeldud ning pronksklambritest ornamendiga kaunistatud (Valk jt 2014; 43, 85). Esemed on karjala, isuri ning vadja päritolu ning dateeritud 13.–14. sajandisse (Valk & Laul 2014, 89). Tallinna lahe põhjast välja tulnud väikekaupmehe reisikasti noatuped on dateeritud 13. sajandisse. Tuppede kaunistamiseks on kasutatud zoomorfseid motiive ning muuhulgas on kujutatud ka draakoneid, mis on Eesti leiumaterjalis ainukordne (Leimus jt 2013, 148). On arvatud, et antud noatuped võivad olla pärit Briti saartelt (*Ibid*).

Saaremaalt, Piila kalmistult on leitud laiendiga nahktupe pronksist osade jäänuseid (SM 10206: 74). Nahast noatupe alumine laiend on olnud pealistatud pronkslehega ning säilinud on ka teramiku otsa katnud pronks (Mägi 2002, 191). Sarnased noatuped olid levinud ka liivlaste aladel ning esemete laiendil kasutati pronksplekki nahktupe kokku kinnitamiseks ja tugevdamiseks (Mugurēvičs 2008, 204). Aita Kustin (1958, 54) seostab Saaremaa leidude (nt AI 4115: 5, 63, 71) põhjal kitsa laiendiga noatuppesid meestega.

Kukruse kalmistult on leitud osaliselt säilinud nahast noatupp, mille kõhuosa laiend on kinnitatud pronksneetidega (lisa 4, jn 14). Noatupe selg (nn mahutiosa) ja teraosa on halvasti säilinud ning ese võis olla umbes 22 cm pikk. Kõhupoolse laiendi suupoolses otsas asub pronksrõngaga läbistatud auk, millega kinnitati noatupp vööle rippuma. Noatupp leiti peaga läänepoolse maetud nooremapoolse (24–30 a) mehe skeleti (IX) juurest vasaku reie välisküljelt (Randoja 2016, 39). Rikkalik mehematus oli panuste rohkuse poolest (sh sõrmused, kaelavõrud, jalavõrud, odaotsad) teistest Kukruse haudadest erandlik (*Ibid*).

Laiendiga nahast noatuppesid on leitud ka Loode-Venemaalt. Alates 11. sajandist muutusid tavaliseks ühest kokku volditud nahatükist valmistatud noatuped, mis olid laiendiosast kokku õmmeldud (Rõbina 1997, 46). Selliseid noatuppesid kaunistati ka kõhupoolsete pikenduste või lõigetega (lisa 4, jn 16: 2, 5). Noatupe tugevdamiseks on kõhupoolisel laiendil kasutatud ka pronksist neete (Rõbina 1997, 46). Esemete vööle kinnitamiseks oli kõhupoolse laiendi suupoolses otsas auk. Nahast noatuppesid on kaunistatud ka naha sisse pressitud mustritega (lisa 4, jn 16: 5).

Lätis on kitsa laiendiga noatuppesid kantud ripatsitega sarnaselt **rinnakeede küljes**. Sellised noatuped jagunevad kaheks: *pronkspealistisega noatuppedeks* (tüüp a) ja *nahast pronksklambritega kaunistatud* (tüüp b) noatuppedeks (Spirģis 2008, 194). Väiksemõõtmelisi noatuppesid (11–14 cm) riputati rinnakeede ülaossa ning ehkki kandmisviisilt ja mõõtmetelt meenutavad esemed uuritavaid ripatseid, siis on tegu siiski päris nuge sisaldavate noatuppedega (*Ibid*). Selline noatupp leiti näiteks Salapils Lauksola lapsehauast nr 480 (Mugurēvičs 2008, 129). A-tüüpi noatuppede laiendiosa

pealistati pronksplekiga ning kaunistati plekki surutud ornamendiga (lisa 4, jn 15: 1). B-tüüpi noatuppesid kaunistati pronksklambritest ornamendiga (lisa 4, jn 15: 2). Seesuguseid noatuppesid on dateeritud 11.–13. sajandisse (Spirģis 2008, 194).

4.3 NOATUPPEDE TÄHENDUSEST

Lisaks tehnofunktsioonile on noatuppedega seostatud ka erinevat sümboolset tähendust. Jüri Selirand (1970, 172) on arvanud, et noatuppedel ja nugade ei olnud pelgalt ehtiv või praktiline tähendus, vaid ka maagiline, millele viitavad ka hilisrauaaegsed *“luust ja pronksist noakujulised kaitseripatsid”*. Ka Aita Kustin (1962, 155) seostab pronksplekist pealistisega noatuppesid noatupekujuliste ripatsite ja kaitsemaagilise funktsiooniga. Liivi arheoloogiline materjal on rikas erinevate ripatsite poolest, mida kasutati talismanidena, ning ka rinnakeede külge riputatud noatuppesid on peetud amulettideks (Spirģis 2008). Pronksplekiga kaetud noatuppesid on nimetatud ka kandjat kaitsevateks suuremõõtmelisteks ripats-amulettideks (Riikonen 2005, 66; Selirand 1970, 172).

Peale võimalike maagiliste omaduste peetakse pronksplekist noatuppesid ka jõukate naiste staatussümboliteks ja piduliku riietuse juurde kuulunud prestiiži väljendavateks esemeteks (Selirand 1970, 174). Nahast noatuppesid on võimalik olnud uurida vähem, kuid esemeid on kaunistatud erinevate meetoditega, mistõttu on tõenäoline, et ka nahast noatuped võisid omada prestiižset tähendust. Vertikaalselt kantud väiksemõõtmelisi nuge ja noatuppesid on peetud naiste enesekaitse relvadeks, ent Spirģis (2008, 196) kahtleb selles, leides, et noa ebapraktiline suurus ning asukoht riietel muudab hüpoteesi ebatõenäoliseks.

Antud töö kontekstis on kõige olulisemaks Kukruse kalmistult leitud nahast noatupp, millel on säilinud pronksneedid kõhupoolsel laiendiosal. Käesolevas töös uuritavate ripatsite kujust ja osadest lähtuvalt seostuvad esemetega ka Loode-Venemaalt leitud laiendiga nahast noatuped, kitsa laiendi ning osaliselt pronksplekiga kaetud noatuped (nt Piila) ning liivlaste vertikaalselt rinnakeede küljes kantavad väiksemõõtmelised noatuped. Vähem seostuvad ripatsitega pronkspealistisega ning Siksäläst ja Tallinna lahe põhjast leitud laiendita noatuped.

5. NOATUPEKUJULISTE RIPATSITE TÄHENDUSEST

Järgnevalt analüüsin noatupekujuliste ripatsite tähendust. Tõlgenduste tegemisel võtan aluseks esimeses peatükis kirjeldatud teoreetilise raamistiku ning seisukoha, et arheoloogiliste objektide interpreteerimisel on oluliseks neli lähtekohta: välimus, leiukontekst, laiem arheoloogiline materjal ning analoogia.

5.1 VÄLIMUS

Võrreldes noatuppede ja ripatsite välimust, selgub, et ripatsid kujutavad noatuppesid, mitte nuge. Kõige paremini tõestavad seda ripatsite ja noatuppede ühised osad, eriti kõhupoolne laiend ning seljapoolne mahuti. Luust ripatsite lohud imiteerisid ilmselt sarnaseid pronksneete nagu on kasutatud Kukruse laibakalmistust pärit noatupel. Nedošivina (1993, 40) jagab noatupekujulised ripatsid kaheks: tupes olevat nuga kujutavad ripatsid ning ainult noatuppesid kujutavad ripatsid. Erinevus seisneb suupoolse nupu olemasolus. Valdaval osal Eesti leidudest on suupoolne nupp selgesti eristatav, naaberalade leidude puhul tihti mitte. On võimalik, et ripatsite eesmärk on eelkõige kujutada noatuppe, mitte tingimata komplekti noast ja tupest. Seetõttu arvan, et ka Eesti ebastandardsete ripatsite, millel “mahuti” ning laiend puuduvad (III tüüp), eesmärgiks on olnud siiski kujutada noatuppe. Esiteks kasutati sarnase üldmuljega ripatseid niivõrd laial territooriumil – see tõendab, et noatupekujuliste ripatsite sümbolina kasutamine oli levinud ulatuslikult. Teiseks, vaatamata sellele, et Eesti III rühma eksemplaridel alumine laiend puudub, on ripatsi kaunistamiseks kasutatud pronksneete jäljendavaid lohukesi.

Arvan, et Eesti leiumaterjali III rühma ripatsite välimuse erinevus on seotud meistriga. III rühma ripatsite lihtsustatud figuur võib viidata sellele, et tegu on kohalikku päritolu koduse käsitööna valminud esemetega, mille puhul on meister detailidele vähem tähelepanu pööranud. Naaberaladega võrdluse tulemusena saab välja tuua Eesti leiumaterjali omapära: Lõhavere linnuselt on pärit ebatavalisel hulgal ripatseid (8; tavaliselt on ühelt muistiselt pärit 2–3 ripatsit) ning kogu I rühma luust ripatsid on proportsioonide ning ornamentika poolest välimuselt ühtsed. Ripatsite kuju võrreldes

ilmneb, et I rühma miniatuursetele noatuppedele on iseloomulikuks, et teraosa on käepidemega võrreldes proportsionaalselt suurem kui idapoolsetel eksemplaridel. Venemaa leiumaterjali domineerivad pronksist ripatsid, mille teraosa on sihvakas, sirgjooneline ning tagasihoidliku pikkusega. Heidi Luik (2005; 19–20, 45) oletab, et ehkki hilisrauaajal valmistati Eesti aladel luuesemeid peamiselt kodukäsitööna ning professionaalne käsitöö ei olnud arenenud, siis ilmselt valmistati väiksemaid keerukamaid esemed, näiteks ripatseid, ka kohapeal. I rühm moodustab Eestile iseloomuliku ning välimuselt ühtse leiukogumi, mistõttu on võimalik, et ripatsid valmisid kohapeal. Kuna Lõhavere linnuselt on teada niivõrd palju ripatseid (8), on võimalik, et esemed valmisid seal ning levisid keskusest ka teistesse Eesti piirkondadesse (Soontaganasse ja Padale). Kuna Otepää ripats on lohakalt valmistatud, on ilmselt ka selle eseme puhul tegu lokaalselt valminud tootega. Ainsad mulle teadaolevad idapoolsete naaberalade leiud, mis on välimuselt, ornamendilt ning proportsioonidelt sarnased I rühma luust ripatsitele, on pärit Loode-Venemaalt, Leningradi oblastis asuvast Laškovitsi kääpast ning Põhja-Lätist, Jaunpiebalgast. Mõlemad leiupaigad asuvad Eesti piirist linnulennult umbes 60–70 kilomeetri kaugusel. Kuna ülejäänud naaberalade leiumaterjalis Eesti I rühma ripatsitele vastandeid ei leidu, on võimalik, et antud esemed on pärit Eestist. Proportsionaalselt suure ja kaarja teraosaga on ka Tarbija ja Pilistrvere-Kurla pronksist ripatsid, võivad samuti olla kohalik toodang.

5.2 KONTEKST

Kõik Eesti matusekontekstidest pärit ripatsid on hauas asetsenud vaagnaluu või puusa piirkonnas. Kui idapoolsete naabrite aladele oli iseloomulikuks ripatsite riputamine keekandjate külge (lisa 3, jn 11: 2, 3), siis Eesti aladel sellist ripatsite kandmise kommet ei ole olnud. Ka Läti autorid on haualeidude põhjal järeldanud, et noatupekujulisi ripatseid kanti ilmselt rinnakeede küljes (Mugurēvičs 2008, 244). Kuna hauakontekstidest leitud ripatsid on tavaliselt riiete juurde kuuluvad esemed, siis on võimalik, et Eesti aladel kanti noatupekujulisi ripatseid vöö või puusal sarnaselt noatuppedele. Ka slaavi aladele iseloomulikke seest tühju noatupekujulisi ripatseid kanti arvatavasti vöö küljes (Golubeva 1978, 200.) Pada kalmistu luustikuga CXL seonduv ripats asus surnust 20 cm eemal ning ese ei pruukinud antud skeleti juurde

kuuluda (Tamla 1989), mistõttu on võimalik, et koos nelja kihvripatsiga leitud ripats oli hauda asetatud hoopis kingitusena. Ka Lätist, Lauksola kalmest nr 503 leitud ripatsi puhul võis tegu olla panusega, kuna esemel puudus riie külge kinnitamiseks mõeldud auk.

Enamus Eesti alade leiumaterjalist on pärit linnusekohtadelt ning ka Lätis on ripatseid leitud tihti nii asulakohtadest (nt Mārtiņšalast) kui ka linnustelt (nt Mežītelt). Ehkki mõned vene autorid on noatupekujulisi ripatseid pidanud eelkõige matustega seostuvateks esemeteks (nt Rõbakov 1988, Nedošivina 1993), siis Eesti ning Läti leiumaterjal antud hüpoteesi ei toeta. Miriam K. Zeiten (1997, 34) rõhutab viikingiaegsete amulettide ja ripatsite osas, et asulakohtadest pärit leiud ei ole eriti informatiivsed, kuna neid on keeruline seostada kindlate inimeste või tegevustega, kuid nad on sellele vaatamata oluliseks, kuna asulakohast pärit leiud näitavad, et ripatseid kasutati ka eluajal. Luust ripatsite kinnitusaukudel leiduvad kulumisjäljed demonstreerivad, et vähemalt Eesti aladel on noatupekujulisi ripatseid ka kantud. Ka Koršun (2012, 72) möönab Venemaa leidude osas, et viimase aja asulakohtadest pärit leide arvesse võttes on senised tõlgendused ripatsite eksklusiivsest matuserituaalidega seostuvast olemusest muutumas mitteveenvaks. Kuna hilisrauaajal maeti inimesi rõivais, siis võis tegu olla riie juurde kuulunud esemetega, mis sattusid seetõttu hauda.

Kelle riie juurde võisid antud esemed kuuluda? Pada ripatsileiud seostuvad noorukieas poisi ja tüdrukuga, Kullama ripatsi omaniku sugu ja vanus on määramata ning Lätist on leitud ripatseid nii naiste kui ka laste haudadest. Toetudes arvukatele naiste haudadest pärit leidudele, on Venemaa autorid (nt Koršun 2011, Rõbakov 1988) rõhutanud ripatsite erilist seost naistega, kuid nagu selgus ülal vaadeldud teisi tarbeesemeid kujutavate ripatsite puhul, siis naiste (ja laste) haudadest leitaksegi üldjuhul rohkem ripatseid. Hilisrauaaegsete liivlaste ning slaavlaste puhul oli tavaliseks, et naised ehtisid end hulga erikujuliste, sh zoomorfsete ning päris esemeid kujutavate ripatsitega (Riikonen 2005, 66). Arvan, et ripatsite tähenduse tõlgendamisel on soolisest kuuluvusest olulisemaks hauakontekstide kaasleidude iseloom: nii Priedese kääpa, Lauksola kui ka Pada kalmistu skelettide juurest leitud ripatsid

eristusid teistest kalmetest rikkalike panuste poolest. Rikkalikud hauapanused võivad olla seotud surnu sotsiaalse staatusega ühiskonnas (vt altpoolt). Kullamaa kalmistu puhul oli eristumine küll väike, aga tegu on ristiuse algusaega kuulunud hauaga, kus panuste hulk oligi väiksem.

Kuigi vene autorid (nt Rjabinin 1988, Rõbakov 1988) on arvanud, et tegu on soome-ugri juurtega esemetega, mis on pärit eestlaste ja liivlaste aladelt, siis ripatsite lai ajaline ja ruumiline levik ning slaavi alade leiumaterjali mitmekülgsus muudab hüpoteesi problemaatiliseks. Esiteks on Eesti matusetekontekstidega seostuvad ripatsid ning ka valdav osa Läti leiumaterjalist dateeritud 12.–13. sajandisse, ent üksikud Venemaa leiud on pärit juba 10. sajandist ning laiem leiumaterjal 11. sajandist (Koršun 2012, 43). Teiseks, ripatsite erivormid ehk õõnsad noatupekujulised ripatsid ning nn topelt-noatuped on iseloomulikud just slaavi aladele. Samuti on arvatud, et liivlaste tihedad kaubanduslikud suhted idanaabrite ja Skandinaaviamaadega kajastuvad erinevates ehtetüüpides, mille liivlased on naabritelt üle võtnud ja kohandanud kohalikeks erivormideks (Šnē 2005, 180). Samas on erinevad laiendiga päris noatuped omaseks just Läti leiumaterjalile. On võimalik, et idapoolsed naabrid võtsid noatupekujulised ripatsid üle hoopis liivlastelt, millest hiljem arenesid kohalikud, ainult slaavlastele iseloomulikud tüübid. Kuigi ripatsite algupära on ebaselge, siis laiast levikualast ning eriilmelisest leiumaterjalist tulenevalt on tõenäoline, et ripatsid omasid eestlaste ning liivlaste jaoks teistsugust sümboolset tähendust kui slaavi aladel.

5.3 VÕRDLUS NOATUPPEDEGA

Milliseid noatuppe ripatsid jälgendavad? On selge, et luust ripatsitele iseloomulik lohkokornament jälgendab nahktuppede pronksist neete, kuid kuidas seletada Eesti pronksist eksemplaride ornamentide ning mitmekülgsel välimusega slaavi alade leiumaterjali? Ripatsite ornamentikaga võidi jälgendada erinevaid nahast valmistatud noatuppe. Näiteks Loode-Venemaalt leitud nõelakojad on väga sarnased Novgorodi sihvaka kujuga keskaegsete noatuppidega (vrd lisa 4, jn 16: 2 ja lisa 3, jn 8: 3). Kaunistustega võidi kujutada ka noatuppide valmistamise tegumoodi: näiteks Venemaalt leitud luust noatupekujuliste ripatsite alumisel laiendil leiduv

horisontaalseid joonekesi kujutav motiiv võis imiteerida kokku õmmeldud noatuppesid (lisa 3, jn 7: 2–4). Samuti on just nahast noatuppede kõhuosasid ilustatud kaunistavate väljalõigete või pikendustega (lisa 4, jn 16: 5), mis on ka ripatsite tüüpiliseks kaunistuselemendiks (lisa 3, jn 6: 2). Eestist (I tüüp) ja Loode-Venemaalt pärit luust ripatsid demonstreerivad sarnasust vastavate kohalike nahast noatuppedega (Kukruse noatupp ja Novgorodi noatuped; vrd lisa 3, jn 6 ja lisa 4, jn 16).

Võttes aluseks ripatsite kuju ja osad, arvan, et esemete eeskujuks võisid olla ka teised kitsa laiendiga noatuped. Eriti seostuvad ripatsitega liivlaste aladel vertikaalselt rinnakeede küljes kantud väiksemõõtmelised kitsa laiendiga noatuped (Spirģis 2008, 195). Sellised noatuped sarnanevad ripatsitega nii kandmisviisi kui ka kuju poolest ning esemetel on kasutusel erinev ornament, mis on iseloomulikuks ka ripatsitele (*Ibid*). Ka tavamõõtu kitsa laiendi ja osaliselt pronksplekiga kaetud noatuped sarnanevad kujult ripatsitega. Samas võib ripatsite eriilmeline ornamentika kujutada ka nahast noatuppede erinevaid kaunistusvõimalusi, kuid kahjuks ei ole ornamendi ning tegumoe võrdluseks orgaanilisest ainest noatuppesid piisavalt säilinud.

Pean oluliseks, et ripatsid kujutavad just noatuppesid, mitte nuge. Ehkki nugade seos noatuppedega on vaieldamatu, siis luust või pronksist valmistatud nuga ei pea tupe sees kujutama. Kui eesmärgiks oli sümboliseerida pelgalt nuga, siis milleks kujutada eset noatupes? Näiteks Skandinaaviamaade mõõgakujulised ripatsid ei jäljenda tupes olevat terariista, vaid terariista ennast (Zeiten 1997, 17, jn 18, 19). Nii slaavi kui ka Läti leiumaterjali puhul on tavaline, et ripatsitel puudub suupoolne nupp, mis sümboliseerib tupest välja ulatuvat nuga. Antud tähelepanek rõhutab asjaolu, et oluliseks võis olla kujutada noatuppesid, mitte komplekti noast ja tupest. Lisaks sellele on seatud kahtluse alla hüpotees, et seest tühjad noatupekujulised ripatsid olid nõelakojad. Vassili Koršun (2012, 47) leiab, et nõelade ripatsi sees kandmine oleks pidanud mahuti sisekülgedele jätma tugevamaid jälgi kui vaatlusel on ilmnenud. Seega pean ripatsite tõlgendamisel oluliseks, et ripatsid ei pruugi sümboliseerida komplekti noast ja noatupest, vaid ripatsite sümboolne tähendus võib olla seotud hoopis noatuppede sotsiofunktsiooniga.

5.4 RIPATSITE SÜMBOOLSEST TÄHENDUSEST

Kuna vähemalt osad noatupekujulised ripatsid võisid kujutada komplekti noast ja tupest, saab ripatsite võimalikku sümboolset tähendust vaadelda siiski ka seoses nugade tehno- ja ideofunktsiooniga. Noad olid muinasajal oluliseks esmatarbevahendiks, mistõttu on tegu hariliku hilisrauaaegse matuseleiuga nii meeste, naiste kui ka laste skelettide juurest. Sealjuures oli surnuga maetud nuga samuti ilmselt noatupes (Nedošivina 1993, 44). On oletatud, et muinasaegsed eestlased võisid uskuda surmajärgsesse ellu, mistõttu pandi lahkunule hauda kaasa isiklikke esemeid, mida ta oli eluajal kasutatud ning mida võis ka teispooluses vaja minna (Selirand 1974, 61–62). Nuge võidi hauda panna ka panusena seoses kaitsemaagilise tähendusega (Mägi 2004, 16). Näiteks on nugasid hauda asetatud nii lahkunu kaitseks surmajärgses elus kui ka elavate kaitseks surnute eest (Valk 1999, 82). Metallist terariistu (sh nuge) on folkloorsete allikate kohaselt kasutatud kurjade vaimude või kuradi eemal hoidmiseks (Hiimäe 2012, 72). Ka läti rahvauskumuste kohaselt oli nugadel kurje vaime eemale peletav jõud (Mugurēvičs 2008, 138). On ka pakutud, et noatupekujulised ripatsid võisid asendada hauas päris nuga (Nedošivina 1993, 45), ent nii Eesti kui ka Läti (Salapils Lauksola kääpad nr 503 ja 490) noatupekujuliste ripatsitega matustes on kaasleiuks olnud muu inventari hulgas ka nuga. Seega ei olnud vajadust eraldi esemega juba olemasolevat nuga sümboliseerida. Samuti arvan, et hauda asetatud rituaalse või utilitaarse tähendusega nuga omas seoses surnuga konkreetset funktsiooni, mis ei oleks noatupekujulisele ripatsile ülekantav.

Seoses nugade kaitsemaagilise funktsiooniga on mitmed idapoolsed arheoloogid pidanud noatupekujulisi ripatseid maagilisteks amulettideks. Boriss Rõbakov (1988, 549) on välja toonud, et ripatseid võidi kanda välise kurja ning nähtamatute vaimude eemale peletamiseks. Nedošivina (1993, 45), kes rõhutab ripatsite puhul päris noa rituaalset funktsiooni matustes, on samuti arvanud, et tegu võis olla kaitsemaagiliste amulettidega. Rõbakov (1988, 549) on oletanud, et ripatseid võidi kasutada ka nõidumisega seotud toimingutes. Küll aga kasutati nõidumisel või maagilistes toimingutes terariista ennast, mitte noatuppe. Lisaks toob Tõnno Jonuks (2009, 286) välja, et ehkki terariistade kasutamine maagilistes toimingutes on üldtuntud, siis

kasutati nõidumisel ikkagi päris eset, mitte selle koopiat. Vaatamata sellele on tõenäoline, et nii slaavi kui ka liivi aladel, kus ripatsid on tavalisteks matuseleidudeks, võis esemete ideofunktsiooni olla seotud kaitsemaagiaga. Seda enam, et ka teisi päris esemeid kujutavaid ripatseid peetakse üldiselt heaolu tagavateks ning vara kaitsvateks talismanideks (Spirģis 2008).

Vene autorid on rõhutanud ripatsite puhul erilist seost naistega. Nedořivina (1993, 44) pakub, et nuga võis muutuda riietuse osaks alles siis, kui tüdrukud sisenesid uude vanusegruppi ehk täiskasvanuikka, ning seostab seeläbi amulette abieluealiseks saamisega. Korřun (2012, 72) seob noatupekujuliste ripatsite tähenduse samuti naistega, pidades neid amulettideks, mis kaitsevad sünnitusorganeid ning viljakust. Soome rahvapärimuse kohaselt on vallalised naised käinud tühjade noatuppodega mehi otsimas ning Korřun (2011) pakub sellest lähtuvalt, et ripatsid võisid olla vallaliste naiste sümboliks. Sarnane komme on olnud rahvapärimuse kohaselt osaks ka Eesti pulmatraditsioonides. Nimelt käisid muistse kosimisõiguse kohaselt noored neiud, tühi noatupp võöl, peigmehi otsimas; kui peigmees oli sobilik, võis viimane oma noa neiu noatuppe panna ning kosjad olid sõlmitud (vt Kello 2003, 6–7 ja viidatud kirjandus). Noatuppede seos pulmamaagiaga on hetkel lähemalt uurimata valdkond, aga näiteks horisontaalselt kantavad pronkspealistisega noatuped võisid kuuluda ka pulmarõivaste juurde ning on arvatud, et liivi naisi, kelle haudadest on palju selliseid noatuppe leidnud, maeti abieluriietes (Spirģis 2008). Samas, Eesti ja Läti lastehaudadest pärit ripatseid on keeruline pulmamaagiaga seostada ning nagu selgus ka teisi töö- ja tarbeesemeid kujutavate ripatsite vaatlemisel, siis ripatseid leidubki peamiselt naiste haudades. Etnograafilised teated on kahtlemata huvitavad ning uue leiumaterjali avanemine võimaldab neid seoseid tulevikus lähemalt uurida.

Arvan, et kui ripatsite eesmärgiks oleks olnud sümboliseerida ainult nuge, siis oleks valmistatud tupeta terariistu kujutavaid ripatseid. Seetõttu leian, et noatupekujuliste ripatsite sümboolsust võiks seostada muinasaegsete päris noatuppede sotsiofunktsiooniga. Regilauludes kohtab motiivi ebaõnnestunud kosjaskäigust, kus loetletakse üles kosja tulnud noormehe halbade omadustena ka asjaolu, et peiu nuga ja noatupp on laenatud: „*Nuga munde noorte meeste, tupp on teiste tuttavate*” (ERA H II

16, 88 (90)). Teisalt, ka mehi ülistavates regilauludes tuuakse tihti välja noa ja noatupe olemasolu positiivse iseloomujoonena: „*nuga nellä nurme kirjä, tup tal tuule risti kirjä*” (ERA H, Peet 76/8 (83)). Noatuppede prestiižset tähendust on peamiselt täheldatud pronkspealistisega noatuppede puhul, ent ilmselt kandsid ka igapäevased nahast noatuped sotsiofunktsiooni. Noatuppede ilustamiseks kasutati erinevaid kaunistusviise ja pronkselemente, mistõttu võib arvata, et nende välimuse kaudu võidi väljendada jõukust ning ühiskondlikku positsiooni. Ka Kukruse nahast pronksneetidega noatupp leiti noore mehe skeleti juurest, kelle haud paistis teiste seast silma rikkaliku inventari poolest, mis viitab surnu kõrgele majanduslikule ja sotsiaalsele positsioonile (Randoja 2016, 62). Sarnaselt Kukruse noatupele on ka noatupekujulisi ripatseid leitud matusekompleksides tihti nendest haudadest, mis eristuvad teistest rikkalike panuste poolest (Priedes, Pada, Salapils Lauksola jt). Veel enam: noatupekujuliste ripatsite sotsiofunktsioon seostub ka teiste liivlaste tarbeesemeid kujutavate ripatsitega, mida on samuti tõlgendatud sotsiaalset positsiooni, jõukust ja heaolu näitavate esemetena (Mugurēvičs 2008, 244).

Leian, et käesolevas töös vaadeldud ripatsid võisid kanda nii sotsio- kui ka ideofunktsiooni. Noatupekujuliste ripatsite sotsiofunktsioon seostub peamiselt päris noatuppede sotsiofunktsiooniga. Antud ripatseid kandsid inimesed eluajal ning tegu on efektsete ja kaunistatud esemetega, mis haualeidude põhjal seostuvad tihti rikkamate surnutega. Ka läti autorid (vt Mugurēvičs 2008, 138 ja viidatud kirjandus) on noatupekujulisi ripatseid pidanud liivlaste staatussümboliteks. Ripatsite seost majandusliku heaolu manifesteerimisega toetavad ka eelpool kirjeldatud regilauludes leiduvad motiivid. Noatupekujuliste ripatsite puhul võis tegu olla näiteks jõukate inimeste poolt kantavate ehetega, mis omasid hauakontekstis isiklike esemetena sümboolset funktsiooni. Antud ripatsite ideofunktsioon seostub aga päris nugade maagilisusega. Idapoolsetele aladele on iseloomulikuks, et ripatseid leitakse valdavalt matusekontekstidest ning noad on folkloorsetes allikates tuntud kui kaitsemaagilised esemed. Ka teisi päris esemeid kujutavaid ripatseid peetakse üldiselt maagilisteks talismanideks. Ripatsite sotsio- ja ideofunktsioon ei pruugi olla sealjuures vastanduvad, vaid võisid eksisteerida ka korraga. Sellega seoses arvan, et noatupekujulised ripatsid võisid kujutada nii komplekti noatupest ja noast kui ka ainult noatuppe. Kokkuvõtvalt

võib järeldada, et arheoloogilise materjali mitmekülgsusest ning laiast levikust tulenevalt on tõenäoline, et noatupekujulised ripatsid omasid piirkondlikult erinevat tähendust ning võisid olla kasutusel nii kaitsemaagiliste talismanide kui ka sotsiaalse tähendusega ehetena.

KOKKUVÕTE

Käesolev töö uuris hilisrauaaegsed noatupekujulisi ripatseid, mida on Eesti aladelt teada kakskümmend. Ripatseid on leitud nii pronksist (4) kui ka luust (16). Luust ripatsid jagasin analüüsi teostamise hõlbustamiseks välimuse alusel kolme rühma. Vaatluse käigus selgus, et I rühma kuuluvad ripatsid on kujult sarnased nii omavahel kui ka võrreldes naaberalade leiumaterjaliga, samal ajal kui II ja III rühma ripatsite puhul on tegu ebastandardsete eksemplaridega. Seevastu on ornamentatsioon ripatsitel ühtne – kõigi kolme rühma eksemplarid on kaunistatud lohukestega. Pronksist ripatsitel lohukornamenti ei leidu ning kõik ripatsid on kaunistatud erinevalt.

Naaberaladelt on noatupekujulisi ripatseid leitud peamiselt liivlaste ja slaavlaste juurest. Lõunanaabrid on ripatseid kaunistanud mitmekülgselt, kuid kujult ning suuruselt sarnanevad esemed Eestist leitud eksemplaridele. Slaavi aladelt (Venemaalt, Ukrainast ja Valgevenest) on lisaks luust ja pronksist ripatsitele leitud ka väärismetallist esemeid. Võrreldes Eesti ja Läti aladega on idapoolne leiumaterjal eriilmelisem: lisaks tavalistele noatupekujulistele ripatsitele leidub ka seest tühjasid ning topelt-noatuppesid kujutavaid ripatseid. Ka slaavi tavapärased noatupekujulised ripatsid on välimuselt ja ornamendilt mitmekülgsed ning tihti ei paikne ripatsi auk laiendil. Läti piirkonnast on ripatseid leitud nii matustest kui ka linnamägedelt, slaavi leiumaterjal on peamiselt pärit matustest. Lisaks noatuppedele on valmistatud ka teisi päris esemeid kujutavaid ripatseid. Fenomen on tuntud peamiselt Skandinaavias ja Venemaal, kuid erinevaid töö- ja tarbeesemeid kujutavaid ripatseid on leitud ka Eestist ja Lätist. Selliseid ripatseid on leitud peamiselt naiste haudadest ning erinevaid objekte kujutavaid ripatseid seostatakse erineva sümboolsusega.

Kuna ripatsid kujutavad noatuppesid, siis vaatlesin töö käigus lähemalt ka hilisrauaaegseid päris noatuppesid. Horisontaalselt kanti vööl pronkspealististega noatuppesid, mis jagunevad kuju alusel kaheks: ühtlaselt laiad noatuped (levinud ka Soomes ja Loode-Venemaal) ja trapetsikujulise laiendiga noatuped (levinud Saaremaal ja Lääne-Eestis ning liivlaste aladel). Taolisi pronkspealististega noatuppesid peetakse peamiselt naiste piduliku rõivastuse osaks, aga ka maagilisteks esemeteks.

Vertikaalselt on vööl kantud orgaanikast valmistatud noatuppesid, mida on vähem uuritud, kuna materjal säilib maapinnas halvasti. Teadaolevate leidude põhjal ilmneb, et hilisrauaaegsetel nahktuppedel kasutatud pronksneedid on sarnased luust ripatsite lohkuudele. Samuti on noatuppede kaunistamiseks kasutatud laiendil allapoole eenduvaid pikendusi või lõikeid, mis on iseloomulikuks ka ripatsitele.

Analüüsi tulemusena selgus, et Eestist leitud noatupekujulised I rühma ripatsid on välimuselt ühtsed ning on tõenäoline, et esemed valmistati kohaliku toodanguna. Ripatsite väliste omaduste võrdlemisel tuli välja, et mitmetel naaberalade leidudel puudub suupoolne nupp – seletuseks on pakutud, et ripatsid ei kujuta komplekti noast ja tupest, vaid ainult noatuppe. Leiukontekstide analüüs näitas, et ripatseid on rohkelt leitud linnustelt, mis viitab sellele, et esemeid kasutati ka eluajal. Viimast tõendab ka ripatsite kinnitusaukudel leiduvad kulumisjäljed. Laiem konteksti analüüs tuvastas, et nii Eesti kui ka Läti aladel on ripatseid tihti leitud rikkamatest haudadest. Kui vene autorid seostavad ripatsite tähendust peamiselt naistega, siis teisi päris esemeid kujutavaid ripatseid vaadeldes selgus, et ripatseid leitaksegi rohkem naiste haudadest. Esemete võrdlusel päris noatuppodega selgus, et Eesti I tüüpi ripatsid on sarnased Kukruselt leitud nahast noatupega, samal ajal kui Loode-Venemaalt leitud luust noatupekujulised ripatsid on välimuselt sarnased Novgorodist leitud nahast noatuppudele. Luust lohukestega ripatsid kujutavad ilmselt nahast noatuppesid, aga kuna leiumaterjal on mitmekesine, võisid osad ripatsid kujutada ka metallist pealistisega tuppesid. Näiteks sarnanevad ripatsid liivlaste väiksemõõduliste ja kitsa laiendiga noatuppudele, mida kanti vertikaalselt rinnakeede küljes.

Ehkki noatupekujulised ripatsid ei sümboliseeri tingimata komplekti noast ja tupest, seostatakse ripatsite ideofunktsiooni siiski peamiselt nugade maagilise tähendusega. Slaavi aladelt on ripatseid leitud rohkelt hauakontekstidest ning arvatakse, et esemed võisid olla kaitsvateks amulettideks. Ka Eesti ja Läti folkloorsetes allikates leidub mitmeid teateid nugade maagilisest tähendusest. Kuna esemed kujutavad ka spetsiifilise välimusega noatuppesid ning ripatseid on tihtipeale leitud inventarirohketest haudadest, siis seostas in ripatsite tähendust noatuppede sotsiofunktsiooniga. Ilmselt näitasid noatuped ja neid kujutanud ripatsid kandja

jõukust. Ka regilauludes leidub teateid noatuppede prestiižsusest. Ripatsite territoriaalsetest erinevustest ning laiast levikualast tulenevalt leidsin, et esemetel võis olla piirkondlikult erinev tähendus ning noatupekujuliste ripatsite sümboolsus seostub nii ideo- kui ka sotsiofunktsiooniga.

LÜHENDID

AI – Tallinna ülikooli arheoloogilised teaduskogud

AM – Eesti Ajaloomuuseum

EAA – Eesti arheoloogiaajakiri

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiiv

MT – Muinasaja Teadus

PMA – Państwowe muzeum archeologiczne

PäMu – Pärnu muuseum

SHM – Statens Historiska Museet.

TATÜ – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised

TÜ – Tartu Ülikool

TLÜ – Tallinna Ülikool

KASUTATUD ALLIKAD

ARHIIVIALLIKAD JA KÄSIKIRJAD

AI 1-58-15. Arheoloogilised kaevamised Otepää linnamäel 1951. a. Leiud.

ERA H II 16, 88 (90). Pulmalaulud 1887. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>. (06.05.2017)

ERA H, Peet 76/8 (83). Unekirikus neiusid valimas. 1879. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>. (06.05.2017)

Keemann, M. 2015. Kivijärve kuljustega noatuped. Diplomitöö. Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia.

Kokkov, K. 2015. Esemete funktsionaalse ja sotsiaalse tähenduse teoreetiline analüüs arheoloogias. Magistritöö. Tartu Ülikool.

Kustin, A. 1962. Saaremaa ja Muhu muistised feodalismi tärkamise perioodist (11. sajandist kuni 13. sajandi alguseni). Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn. (Käsikiri TÜ arheoloogia raamatukogus).

Moora, H. 1958–1959. Aruanne Lõhavere linnamäe kaevamisest 1958. aastal ja tööde lõpetamisest 1959. aastal. (Käsikiri TLÜ arheoloogiaarhiivis).

Moora, H. Tõnisson, E. 1956. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Lõhavere linnamäel Suure-Jaani rajoonis 1956.a. (Käsikiri TLÜ arheoloogiaarhiivis).

PMA/V/10321/2. Zawieszka amulet.

<http://193.39.71.121:51080/?compo=wDzialy&wybor=2>. (10.05.17)

Randoja, K. 2012. Laste võimalikud sotsiaalsed vanusegrupid Kukruse ja Pada hilisrauaaegsete kalmistute näitel. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.

Randoja, K. 2016. Kukruse 12.–13. sajandi maa-alusele laibakalmistule maetud indiviidide sotsiaalse vanuse etapid. Magistritöö. Tartu Ülikool.

SHM 15721:II:39. Föremål 107931.

<http://mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=107931>. (06.05.2017)

SHM 15721:II:47. Föremål 107932.

<http://mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=107932>. (06.05.2017)

Tamla, T. 1988. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula kolhoosis (Viru-Nigula kihelkond, Pada asundus; tänapäeval Viru-Nigula vald, Pada küla) 1988. aastal. (Käsikiri TLÜ arheoloogiaarhiivis).

Tamla, T. 1989. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula kolhoosis (Viru-Nigula kihelkond, Pada asundus; tänapäeval Viru-Nigula vald, Pada küla) 1989. aastal. (Käsikiri TLÜ arheoloogiaarhiivis).

Tõnisson, E. 1940. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Lõhavere linnamäel 1940. a. (Käsikiri TLÜ arheoloogiaarhiivis).

Vassar, Artur. 1941. Kullamaa khk. ja vl. Kullamaa laipkalmistust 20.–23. juunil 1941.a. (Käsikiri TLÜ arheoloogiaarhiivis).

KIRJANDUS

Fahlander, F. & Oestigaard, T. 2008. The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs. – The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs. F. Fahlander & T. Oestigaard (toim). Oxford: Archaeopress.

Golubeva 1978 = Л. А. Голубева. Игольники восточноевропейского Севера X–XIV вв. – Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. В. И. Козенкова (toim). Наука, 199–204.

Golubeva 1997 = Л. А. Голубева. Амулеты. – Археология СССР, Древняя Русь: Быт и культура. К. А. Колчйш и Т. И. Макарова (toim). Москва: Наука, 153–166.

Hiemäe, R. 2012. Kaitsemaagia Eesti rahvausundis. Kirjastus Pegasus.

- Hodder, I. 1995.** Theory and practice in archaeology. – Material Cultures: Interdisciplinary studies in the material construction of social worlds. USA, Kanada, London: Routledge.
- Hodder, I. 2012.** Entangled: An Archaeology of the Relationships between Humans and Things. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Hvoštšinskaja 2004.** = Хвощинская, Н. В. Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залахтовы). С.-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Kello, K. 2003.** Must lagi on meie... . – Kalevipoeg ja „Kalevipoeg”. Haridus, Eesti pedagoogilise üldsuse ajakiri, 1, 6–10.
- Kustin, A. 1958.** Kalmistu XIII–XIV sajandist Karjas, Saaremaal. – TATÜ, 7: 1, 47–57.
- Jensen, B. 2010.** Viking age amulets in Scandinavia nad Western Europe. Oxford: Archaeopress.
- Jonuks, T. 2009.** Eesti muinasusund. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Koršun 2011 = В. Е. Коршун.** О семантике привесок-ножен. – Родная старина, 3, 8–10.
- Koršun 2012 = В. Е. Коршун.** Языческие привески Древней Руси X–XIV веков. Москва: Группа „Искатели”.
- Kotškurkina 2011 = С. И. Кочкуркина.** История и культура народов Карелии и их соседей. Петрозаводск.
- Leimus, I; Roio, M & Sarv, K. 2013.** Watertight Sources: Unique Find from the Bottom of Tallinn Bay. – Shipwreck Heritage: Digitizing and Opening Access to Maritime History Sources. M. Roio (toim). MT, 13. Tallinn: Muinsuskaitseamet. 133–164.
- Lehtosalo-Hilander, P-L. 1984.** Ancient Finnish Costumes. Helsinki: Finnish Archaeological Society.
- Luik, H. 1999.** Kammikujulised luu- ja pronksripatsid Eestis. – EAA, 3: 2. Tallinn, 131–159.
- Luik, H. 2001.** Luuesemed Kuusalu Pajulinnast ja asulatest. – EAA, 5: 1. Tallinn, 3–36.

- Luik, H. 2004.** Luuesemed hilisrauaaja linnamägedel Lõhavere, Soontagana, Varbola ja Valjala leidude põhjal. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. A. Haak, E. Russow & A. Tvauri (toim). MT, 14. Tartu, 157–188.
- Luik, H. 2005.** Luu- ja sarvesemed Eesti arheoloogilises leiumaterjalis viikingiajast keskajani. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Luik, H.; Tamla, Ü. 2006.** Small bone spades: material used, processing technology, and possible function. – *Archaeologia Baltica*, 6. V. Kasakeviius (toim). Klaipeda: Klaipeda University Institute of Baltic Sea Region History and Archaeology, 112–125.
- Maldre, L. 2001.** Bone and Antler Artefacts from Otepää Hill- fort. – *Crafting Bone: Skeletal Technologies through Time and Space*. A. M. Choyke & L. Bartosiewicz (toim). *British Archaeological Reports International Series*, 937. Oxford, 19–30.
- Mandel, M. 2003.** Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. – *Töid ajaloo alalt*, 5. Tallinn: Eesti ajaloomuuseum.
- Mugurēvičs, Ē. 2008.** Viduslaiku ciems un pils Salaspils novadā. Rīga: Latvijas Vēstures Institūts apgāds.
- Mägi, M. 2002.** At the crossroads of space and time: graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel), 9th – 13th centuries AD. Tallinn: Ajaloo Instituut / Gotland: Center of Baltic Studies.
- Mägi, M. 2004.** From grave sto churchyards. Burial traditions in the late prehistoric and early medieval island of Saaremaa. – *Folklore*, 27.
- Nedošivina 1993 = Н. Г. Недошивина.** Об одной группе древнерусских амулетов. – *Средневековые древности Восточной Европы*, Н.Г. Недошивина (toim). Москва: Государственный исторический музей, 39–45.
- Preston, B. 2000.** The Function of Things. A Philosophical Perspective on Material Culture. – *Matter, Materiality and Modern Culture*. P. M. Graves-Brown (toim). London: Routledge. 22–46.
- Riikonen, J. 2005.** Iron Age aprons from southwestern Finland and other cloths and pendants worn on the waist. – *Rituals and relations: Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns*. S. Mäntylä (toim). Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 31–72.
- Rõbakov 1988 = Б. А. Рыбаков.** Язычество древней Руси. – Академия наук СССР, отделение истории, Институт археологии. Москва: Наука.

- Rõbina 1997 = Е. А. Рыбина.** Изделия из кожи. – Археология СССР, Древняя Русь: Быт и культура. К. А. Колчйщ и Т. И. Макарова (toim). Москва: Наука, 46–47.
- Rjabinin 1988 = Е. А. Рябинин.** Языческие привески-амулеты Древней Руси. – Древности славян и Руси. Б. А. Тимошук (toim). Москва: Наука, 55–62 .
- Rjabinin 1997 = Е. А. Рябинин.** Курганы с трупосожжениями водской земли. – Славяне и финно-угры, археология, история, культура. А. Н. Кирпичникова и Д. Буланин (toim). Санкт-Петербург, 139–145.
- Sedov 1982 = В. В. Седов.** Восточные славяне в VI–XIII вв. – Серия: Археология СССР. Москва: Издательство «Наука».
- Selirand, J. 1970.** Eesti naiste noatuped. – Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. M. Schmiedehelm, L. Jaanits & J. Selirand (toim). Tallinn, 172–175.
- Selirand, J. 1974.** Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn: Eesti Raamat.
- Spirģis, R. 2008.** Bruņrupuču saktas ar krūšu vaģiņrotām un lģbiešu kultģras attģstģba Daugavas leģtecģ 10.–13. gadsimtā. Rģga: Latvģjas vēstures institģta apģģds.
- Spirģis, R. 2015.** Viduslaiku zvģru grāmatu tģli Ikģģkģles Kābeģu uzkalniģu kapulauka. – Ikģģkģles almanahs, 5. Ikģģkģle, 57–93.
- Šnore 1961 = Э. Д. Шноре.** Асотское городище. – Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. Рига: Издательство АН Латвийской ССР.
- Šnģ, A. 2005.** Archaeological evidence of social relations and power in the late prehistoric societies of the livs. – Rituals and relations: Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns. S. Mäntylä (toim). Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 169 – 185.
- Zariņa, A. 1970.** Seno latģaģu apģģrbs 7.–13. gs. Rģģā: Zģnģtģne.
- Zariņa, A. 2006.** Salaspģls laukskolas kapulauks: 10.–13. gadsimts. Rģģa: Latvģjas Vģstures Institģta apģģds.
- Zeiten, M. K. 1997.** Amulets and amulet use in Viking Age Denmark. – Acta Archaeologica, 68, 1–74.
- Tvauri, A 2012.** The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia. – Estonian Archaeology, 4. Tartu: Tartu University Press.
- Tģnģsson, E. 1966.** Liivi kģģbaskalmistud Krimuldas. – TATģ, 15, 1, 83–105.

Valk, H. 1999. Rural cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. Gotland University College, Centre of Baltic Studies. University of Tartu, Archaeology Centre. Tartu.

Valk, H. 2004. Võre, sõel ja rist: võreripatsid ja nende tähendus. – Setumaa kogumik, 2. Uurimusi Setomaa arheoloogiast, geograafiast, rahvakultuurist ja ajaloost. Tallinn, 233–313.

Valk H., Laul, S. 2014. Siksälä kalme, I. Muistis ja ajalugu. Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond.

Valk, H., Ratas, J., Laul, S. 2014. Siksälä kalme II. Matuste ja leidude kataloog. Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond.

Vasks, A 2011. New data on Hill-forts of North-Western Latvia. – Archaeologia Lituana, 12. Vilnius: Vilnius University Publishing House, 64–78.

Wylie, A. 2002. Thinking from things. Essays in the philosophy of archaeology. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

VEEBILEHEKÜLJED

Geopolitika = Геополитика, 22.02.2016. Археология. Древний Новгород. Часть седьмая, заключительная. <http://geo-politica.info/arkheologiya-drevniy-novgorod-chast-sedmaya-zaklyuchitelnaya.html>. (06.05.2017)

St. Louis Community College. Professor Michael J. Fuller, Ph. D. Medieval Novgorod Leather. (2016). <http://users.stlcc.edu/mfuller/NovgorodLeatherp.html>. (06.05.2017)

SUMMARY

Knife Sheath-Shaped Pendants in Late Iron Age Estonia

This bachelor's thesis focuses on knife sheath-shaped Iron Age pendants that have been found from Estonia and its neighboring countries. The pendants imitate knife sheaths, possibly with a knife inside. 20 such pendants – made from bone, antler and bronze – have been discovered from Estonia. While each bronze pendant differs in ornament, the bone and antler pendants are similar in decorations as all of them have been ornamented with small round dots. For the purposes of this research, the bone pendants were divided into three groups based on their shape: 1) pendants with a visible side seam and a knob at the mouth, a berm between the blade and the handle, and a broad upper part; 2) pendants with a side seam and a knob; 3) pendants with a berm between the blade and the handle, and without the side seam and the knob. The shape of the bronze pendants is similar to the type I bone pendants, but differ in rich and distinct ornamentation. Pendants are also decorated with cutouts or lower extensions. This division is specific for this paper only, and is not universally applicable on finds from neighboring areas. 12 out of the 20 finds were found from strongholds (Lõhavere, Soontagana and Otepää), one from a settlement site (Kullamaa) and three from burial grounds (Kullamaa, Pada). Rest of the specimens are stray finds.

Knife sheath pendants have also been found from Latvia, Russia, Belarus and Ukraine. The finds from Latvia are similar to the examples discovered in Estonia, although they are richer in decorations and several specimens miss the knob in the mouth area. Slavic archaeological material, however, appears to be much richer in appearance both in terms of decorations and general body type. Three different types of pendants can be distinguished in the Slavic material: 1) “common” pendants (similar to Latvian and Estonian finds); 2) hollow pendants; 3) double pendants. The *common pendants* are made from bone and bronze, and are much richer in decorations than Estonian and Latvian finds. The *double-pendants* constitute two *common pendants* that are connected by the broadening. The *hollow pendants* have a similar look to the common

pendants, but they have an empty space inside which has been interpreted as being a container for needles. The finds from Latvia and Russia often miss the back knob. The pendants were worn attached to neck chains. The specimens from Latvia were found from settlement sites, strongholds and burial grounds; specimens from Russia were mostly discovered from burial grounds.

The phenomenon of pendants that symbolize household utensils is widely spread in Slavic areas and Scandinavia. The archaeological material from Scandinavian and Slavic areas is different, and items found from Estonia and Latvia show influences from both. Although all of the Slavic and Scandinavian pendants represent real items, they are not considered to carry one common meaning as individual types have been interpreted differently, however most commonly they are connected with defense-magical meaning.

Since the pendants copy knife sheaths, the paper briefly also discusses late Iron Age knife holders. Several different sheaths can be distinguished in the archaeological material. Horizontally worn and richly ornamented sheaths with bronze sheet covering can be divided into two groups: 1) knife sheaths of *uniform width*; 2) knife sheaths *with a trapeze-shaped side broadening*. Both types have been considered to be prestigious items that were worn by women. Leather sheaths were worn vertically. These have been preserved poorly and only a few specimens with bronze parts found from Estonia are available for investigation. One leather sheath (from Kukruse) with a lower seam and bronze studs was found from a distinctively rich burial. By appearance, the sheath is very similar to the type I bone pendants as its bronze studs represent dotted ornament. Miniature size sheaths with a narrow side seam that women used to carry attached to their neck chains have been found from Latvia. Such sheaths were either plated with bronze or decorated with ornament made from bronze brackets. They are similar to the knife sheath pendants by shape and by their way of wearing. Leather sheaths have been found from the Novgorod area as well. These appear to have been decorated with pressed patterns and have cutout decorations in the seam area. The shape of such sheaths is similar to both, common (especially bone) and hollow pendants found from Slavic areas.

Analysis demonstrated that the pendants found from Estonia have a very specific appearance (similar to the Kukruse knife sheath) and that they were probably manufactured locally. Pendants found from Northwest Russia are similar to the leather knife sheaths from the Novgorod area. Therefore, the pendants were probably copying local sheaths. Additionally, some of the pendants might also be copying Latvian sheaths that are small in size and were worn attached to neck chains. Those sheaths are similar to both bronze and bone items by form and by the way of wearing. In addition, Russian authors (Nedoshivina 1993, Rybakov 1988, Rjabinin 1988) connect the origin of pendants usually to ancient Finno-Ugric peoples, especially to the Livs. However, the actual origin is not clear as Russian finds have been dated already to the 11th century whereas Latvian and Estonian finds are usually dated to 12-13th century.

Although the shortage of evidence leaves it unclear, grave finds from Estonia suggest that the pendants may have been worn attached to belts. The multitude of local finds from strongholds and the analysis of use traces shows that pendants were attached to clothes and worn during lifetime. Based on the burial finds, Russian authors have connected the meaning of pendants exclusively to burial rituals. However, several finds from settlements and strongholds argue against this.

Since knives and sheaths can be considered as one unit, the symbolic and magical meaning of knives has been connected to the symbolic meaning of pendants. Knives were often placed in graves not only as utilitarian items that the dead might need in afterlife, but also as protective and ritual items. The ethnographic evidence connects knives to defensive magic properties. The knives have been placed in graves to protect the dead from the alive and vice versa. Russian authors have also mainly connected the semantics of knife-shaped pendants to the magical properties of knives.

It is my opinion that in addition to the symbolic meaning connected with knives, the pendants also carried a social meaning. The pendants were richly decorated and precisely copying leather sheaths. The bronze plated sheaths are considered as prestigious items but other knife sheaths probably also carried a social meaning as the

preserved items demonstrate that leather sheaths were often decorated with different motifs. Additionally, some Estonian folk songs suggest that sheaths were items connected with wealth and status. Therefore, it is likely that the pendants under research also had a social meaning.

I conclude that late the Iron Age knife sheath-shaped pendants found in Estonia carried both a social and an ideological meaning. Since knives and sheaths construct an organic union, sheath pendants can be connected to the properties of knives (for instance, to the role of being ritualistic items of defense magic). However, rich ornamentation also connects the pendants to knife sheaths and their social meaning. Therefore, they may have also been prestigious items worn by the wealthy. Based on the wider geographical and visual variety, the two meanings probably differed regionally. In addition, the ideological and social meaning most likely did not have an opposing nature, but rather coexisted and complemented each other.

LISAD

LISA 1. TABELID

Tabel 1. Luust ripatsid

Leiukoht	Leiukontekst	Kataloogi nr	Pikkus (cm)	Rühm	Dateering
Lõhavere	Linnus	AI 3578: 1766	8,1	I	12.–13.saj
Lõhavere	Linnus	AI 3578:1820	9,7	I	12.–13.saj
Lõhavere	Linnus	AI 3578: 1845	5,7	I	12.–13.saj
Lõhavere	Linnus	AI 4297: 1050	6,1	I	12.–13.saj
Lõhavere	Linnus	AI 4133: 1482	6,3	I	12.–13.saj
Lõhavere	Linnus	AI 4133: 1768	katkend	I	12.–13.saj
Lõhavere	Linnus	AI 4133: 377	7,4	I	12.–13.saj
Lõhavere	Linnus	AI 4133: 1495	Katkend (6,6)	I	12.–13.saj
Soontagana	Linnus	PäMu 2: 214	2,9	I	12.–13.saj
Soontagana	Linnus	AI 4133: 1768	Katkend (3)	I	12.–13.saj
Soontagana	Linnus	PäMu 2765: 685	Katkend (5,9)	I	12.–13.saj
Pada	Kalmistu	AM 1036:15	8,1	I	12.–13. saj
Pada	Kalmistu	AI 5366: LXXIX, 9	6,5	I	12.–13.saj
Otepää	Linnus	AI 4036:I 216	8,5	II	12.–13. saj
Kuusalu	II asulakoht	AI 5099: 34	katkend	III	11.–12.saj
Tartu	?	TM A 2042: A404	10, 2	III	?

Tabel 2. Pronksist ripatsid

Leiukoht	Leiukontekst	Kataloogi nr	Pikkus (cm)	Dateering
Kullamaa	Kalmistu	AI 3913: 2	8,4	12. –13. saj
Tarbija	Detektori leid	AI 7213	7,9	?
Pilistvere-Kurla	?	AI 3537	10,2	?
Ollepa	?	AI 4274	7,6	?

LISA 2. EESTI NOATUPEKUJULISED RIPATSID

Joonis 1. I rühma ripatsid. 1, 2, 4 – Soontagana (PäMu 2: 214, AI 4133: 1768, PäMu 2765: 685); 6, 8 – Pada (AM 1036: 15; 5366: LXXIX, 9); 3, 5, 7, 9–12 – Lõhavere (AI 4133: 1768; 3578: 1845, 1766; 4297: 1050; 4133: 1482, 377, 1495). (Foto 4, 6: Tõnno Jonuks.)

Joonis 2. II ja III tüüpi ripatsid. 1 – II tüüp; 2, 3 – III tüüp. 1 – Otepää (AI 4036: I 216), 2 – Tartu (TM A 2042: A404), 3 – Kuusalu (AI 5099: 34).

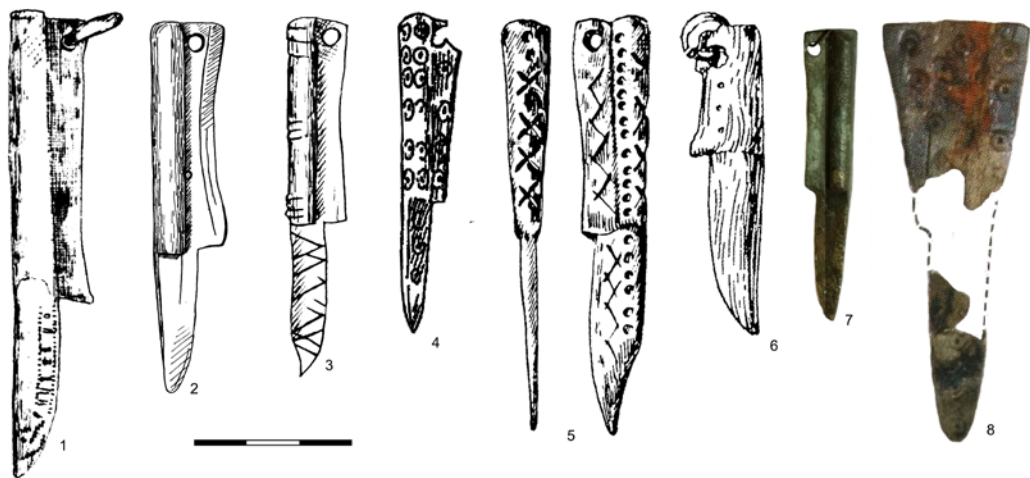
Joonis 3. Pronksist ripatsid. 1 – Pilistvere-Kurla (AI 3537), 2 – Ollepa (AI 4274), 3 – Tarbija (AI 7213), 4 – Kullamaa (AI 3913: 2).

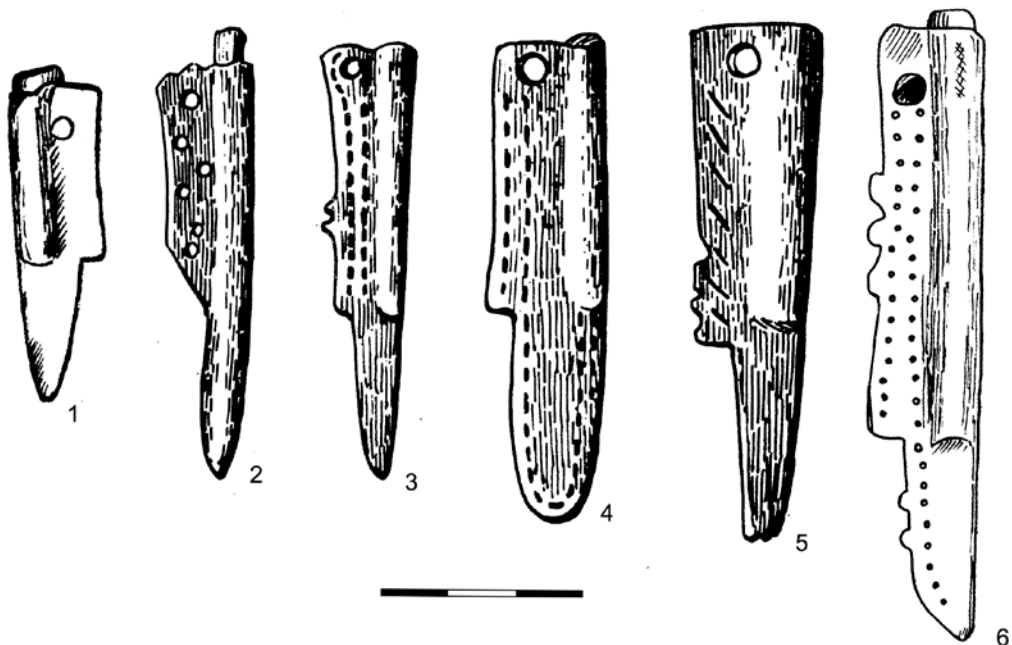
Joonis 4. Kasutus-ja kulumisjäljed. 1- 2, 5 – AI 3578: 1766; 3 – AI 4133: 1482; 4,6 – AI 4133: 377.

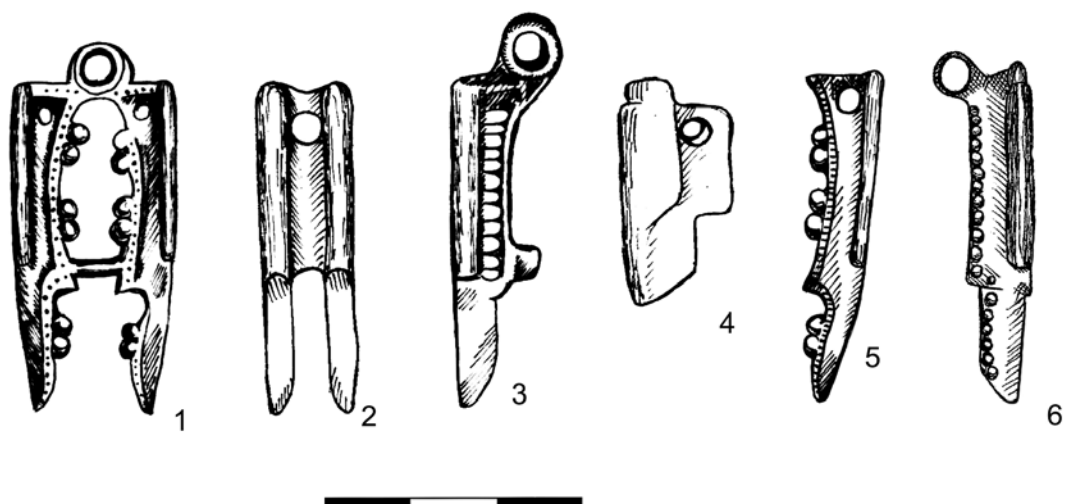
LISA 3. NOA- JA TARBEESEMEKUJULISED RIPATSID NAABERALADEL

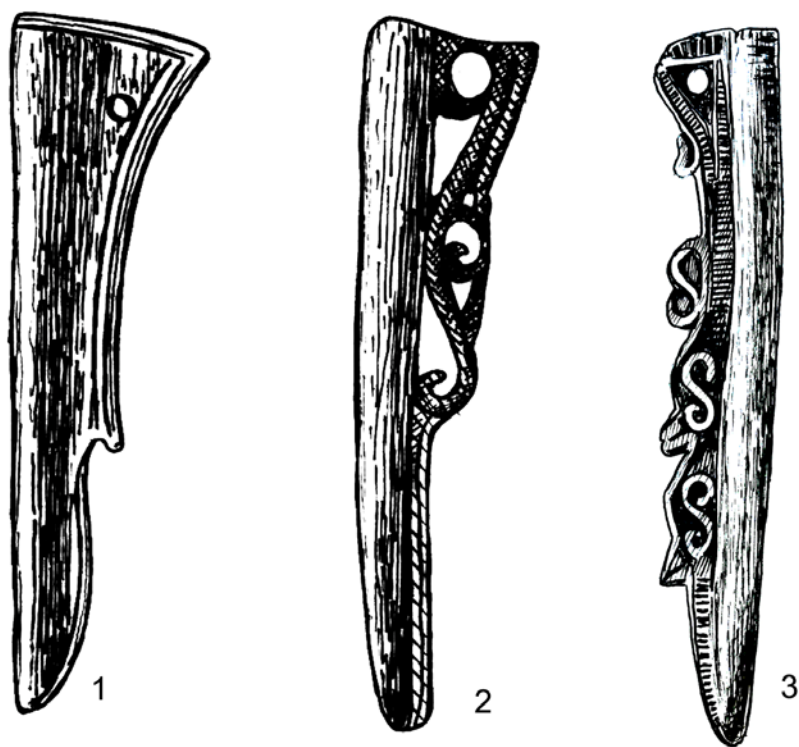
Joonis 5. Noatupekujulisi ripatseid Lätist. 1, 2, 3, 4, 7 – pronks; 5, 6, 8 – luu. 1 – Ikšķile; 2, 8 – Salapils Lauksola; 4 – Mežīte; 5 – Asotskoe; 6 – Jaunpiebalga; 7 – Cēsis. (Joonised: 1 – Spirģis 2015, 4 – Zariņa 1970, 5 – Šnore 1961, 8 – Zariņa 2006. Alusfotod: 2 – Tõnno Jonuks, 3 – Koršun 2012.)

Joonis 6. Venemaa luust noatupekujulised ripatsid. 1 – Orehovo-Zuebskii, 2 – Koltšino, 3 – Strešeno, 4 – Vōra; 5, 6 – Novgorod. (Joonised 2–4: Nedošivina 1993. Alusfotod 1, 6: Koršun 2012)

Joonis 7. Venemaa pronksist ripatsid. 1, 2 – topelt-noatuped; 3–5 – noatupekujulised ripatsid. 1 - Rõbnovski rajoon; 2, 3 – Gavrilovo-Posadskii rajoon, 4 – Kasimova, 5 – Djatkovskii rajoon, 6 – Potšepskii rajoon. (Alusfotod: Koršun 2012.)

Joonis 8. Venemaa seest tühjad noatupekujulised ripatsid. 1, 2 – pronks; 3 – hõbe. 1, 2 – Leningradi oblast; 3 – Novgorod. (Alusfotod: Koršun 2012.)

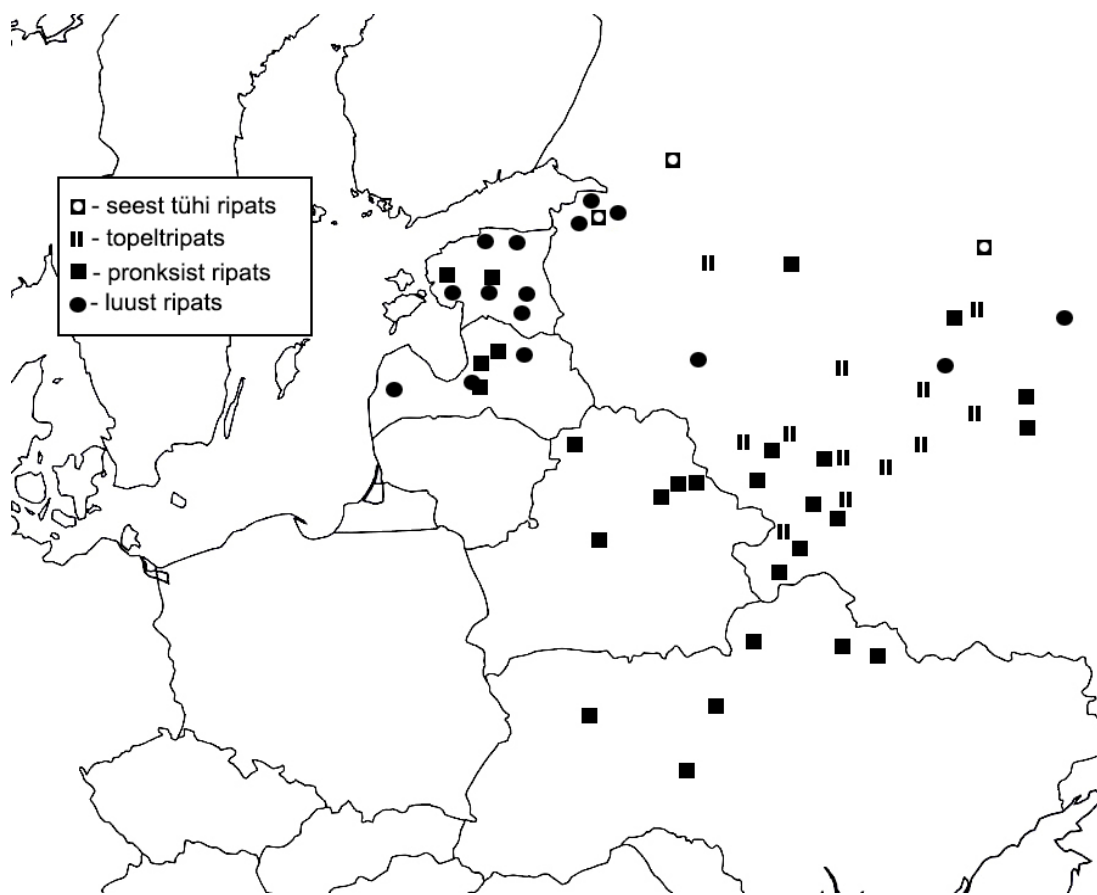

Joonis 9. Noatupekujulised ripatsid Valgevenest ja Rootsist. 1 – Minsk; 2, 3 – Gällivere. (Fotod: 1 – Państwowe muzeum archeologiczne; 2, 3 – Historiska Museet.)

Joonis 10. Keekandjad ning päris esemeid kujutavaid ripatseid slaavi aladelt. 1 – Kvetun, 2 – Kõhanõ, 3 - Nizinka; 4 – Gnezdovo, 5 – Gorodishche. (Joonised: Sedov 1982).

Joonis 11. Noatukekuliste ripatsite levik Eesti, Läti ja slaavi aladel.

LISA 4. MUINASAEGSED NOATUPED

Joonis 12. Ühtlaselt laiad noatuped. 1 – Rohe (AI 3515:1), 2 – Tammiku (AI 4200: 50), 3 – Kukruse (TÜ 1777: 3506).

Joonis 13. Suupoolse trapetsikujulise laiendiga noatuped. 1 – Haimre (AI 2727:229), 2 – Cēsis (AI 1977: 17).

Joonis 14. Kukuruse mehematusest (IX) leitud noatupp. TÕ 1777: 3484.

Joonis 15. Liivi alade vertikaalselt kantavad väiksemõõtmelised noatuped. 1 – tüüp a; 2 – tüüp b. (Fotod: Spirģis 2008)

Joonis 16. Hilisrauaaegsed ja keskaegseid nahast noatuped Novgorodist. (Fotod: 1–4 – Michael J. Fuller; 5 – Geopolitika 2016; 6, 7 – Rõbina 1997.)

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Greete Tukk

(sünnikuupäev: 09.06.1993)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
„Noatupekujulised ripatsid hilisrauaaegses Eestis“,

mille juhendajad on Tõnno Jonuks ja Marge Konsa,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 15.05.2017.